Milliseid eemaletõukavaid jooni inkade riigil ka ei olnud, meie sümpaatia kuulub ikkagi indiaanlastele, mitte konkistadooridele, sest ajalugu annab õiguse võidetuile, mitte aga vallutajaile.

See raamat kujutab endast lühijutustust Andide rahvaste minevikust, kuid nende ees seisab ka tulevik. Eks ole indiaanlasil ometi neli ja pool sajandit oma kultuuri hävitamis- ja assimileerimiskatsete eest kaitsta õnnestunud. Juba selle võitluse kestvus sisendab optimismi.

25 kop.

J. Berezkin

Uusi fakte ja hüpoteese Muinas-Peruust

J. Berezkin

Uusi fakte ja hüpoteese Muinas-Peruust

Jutustus inkade-eelsetest kultuuridest

Vene keelest tõlkinud Tarmo Kulmar

Tallinn „Valgus" 1986

Sissejuhatus

Kuidas on tekkinud taevas, maa, loomad ja taimed, meid ümbritsev maailm ja inimkultuur? Kogu oma olemasolu vältel on inimene neid küsimusi lahendada püüdnud. Lõuna-Ameerika indiaanlased on vastanud lihtsalt: kogu olev on ka enne olemas olnud, ainult vastupidi: taevas oli all, maa üleval, pärast aga vahetasid nad kohad. Inimesed moondusid loomadeks ja lindudeks, loomad ja linnud aga omakorda inimesteks. Surnud lapse kehast võrsus mais, aga maisist tegid jumalad inimolendi. Koos olev lagunes osadeks, püsti olev kukkus pikali, ookean täitus purunenud kannust veega, aga merepõhjast sai maismaa.

Umbes samasuguseid loogikavõtteid kasutavad nüüdisaegsete teadussensatsioonide harrastajad. Liiga kaua ja vaevarikkalt kogunevad kokku faktid, mis selgitavad kas või Ameerika muistsete tsivilisatsioonide tekkelugu. Sootuks kergem on kuulutada, et nad on eksisteerinud alati, väljaspool aega — olgu siis teisel mandril, kosmoses või neandertallaste ajastul, seejärel kandusid aga imekombel Mehhikosse või Peruusse üle. Lühidalt: piisab, kui maa ja taeva kohad vahetada, ja ongi maailm ära seletatud.

Kahjuks ei tea ei asjatundmatud lugejad ega sageli ajaloolasedki, kelle kutsehuvid pole otseselt indiaanitsivilisatsioonidega seotud, Ameerika, eriti Lõuna-Ameerika muistsetest kultuuridest kuigi palju. Sellealased venekeelsed raamatud võib sõrmedel üles lugeda*. Samal ajal on aga Andide indiaanikultuuridega tegelevad õpetlased — arheoloogid, etnograafid, folkloristid — suurt edu saavutanud. Viimase 10—15 aasta uuringud on meid paljude seni selgitamata mõistatuste lahendustele lähemale viinud, sundides vanadele tsivilisatsioonidele uue pilguga vaatama. Mitmetest värsketest avastustest ja seni vastamata probleemidest tulebki allpool juttu.

* Veel vähem on neid ilmunud eesti keeles. — *Tõlk.*

Võtke ette Lõuna-Ameerika kaart. Kariibi merest kuni Tulemaani kulgevad piki Vaikset ookeani Kordiljeeride mäeahelikud. Ecuadori ja Tšiili vahel on mägismaa iseäranis laialdane ning koosneb mitmest paralleelselt kulgevast ahelikust, mille vahel on orud ja kiltmaad. Peaaegu kõik Andidest algavad jõed kuuluvad Amazonase vesikonda. Vaiksesse ookeani suubuvad ainult need jõed, mis Kordiljeeride kõige läänepoolsematelt mäeahelikelt alla voolavad. Erandiks on Santa jõgi. Selle lätted asuvad Callejon de Huaylase mägedevahelises nõos, seejärel aga suundub ta järsult läände ja kannab oma veed Vaiksesse ookeani.

Andide mägipiirkondades on loodusolud väga mitmekesised, ulatudes orgude kuivast subtroopikast kuni *puna*'ni, kõrgmäestikutundrani. Inimese jaoks on kõige ebatänuväärsem idanõlvade mägimetsavööde — siin sajab alati vihma ja aasta läbi püsib temperatuur 15 kraadi ümber. Andides on palju järvi. Titicaca on neist kontinendi suurim mageveekogu.

Läänes ulatuvad Peruu Andid kohati Vaikse ookeani rannikuni välja, kohati aga lõpevad rannast mitukümmend kilomeetrit eemal. Piki Lõuna-Ameerika rannikut kulgeb külm Humboldti hoovus. Ookeanilt maismaale tungiv õhk soojeneb, mille tagajärjel tema niiskusesisaldus väheneb. Seetõttu ei saja Peruu rannikul peaaegu mitte kunagi vihma. Kogu siinne elu on koondunud jõgede ja ojade äärde. Vanasti olid orud puid ja põõsastikke täis, ent kui mitte enne, siis hiljemalt II aastatuhande alguseks e. m. a. olid need asendunud haritava maaga.

Ookeanihoovused toovad Peruu kallastele meresügavustest pidevalt väetusainet, mis on rikas fosforist ja lämmastikust. Tänu sellele on siin nagu ei kusagil mujal maailmas ookean rikas kalade ja teiste mereorganismide poolest. Nendel toiduvarudel oli muistsete peruulaste jaoks tohutu suur tähtsus.

Kui teie kaart ei paikneks atlases, vaid mingis Ameerika rahvaste kultuuridele pühendatud raamatus, siis oleksid sellele Lõuna-Colombiast kuni Kesk-Tšiilini kindlasti ka inkade riigi piirid kantud. Teatud mõttes viivad need meid eksitusse. Suurem osa sellest territooriumist läks inkade riigi alla alles veidi aega enne hispaanlaste tulekut. Kuni tolle ajani Ecuador, Tšiili, Argentina, nii Peruu kui ka Boliivia äärmine lõunaosa Vana-Peruu tsivilisatsiooni areaali ei kuulunud. Põhjast piiras viimast Ecuadori piiri-

jõgi Tumbes, lõunast aga Titicaca järve vesikond ja selle juurde kuuluvad orud. Võrdlemisi kõrgelt arenenud ja omapärased kultuurid on eksisteerinud ka Ecuadori rannikul.

Enne kui mööda Peruu iidsete tsivilisatsioonide jälgi uurimisretkele siirduda, vaatame, millised rahvad ja riigid olid XV—XVI sajandil Andides olemas.

Inkade riigi algusaega ei ole veel piisavalt tundma õpitud. Teada on vaid see, et tema pealinn Cuzco oli XIV sajandi lõpul — XV sajandi algul üks paljudest Urubamba jõe vesikonna pisikestest linnakestest.

Kuid pärast võidukaid sõdu naabritega XV sajandi esimese kolmandiku lõpul hakkas Cuzco kiiresti tugevnema. 1463. aastal surnud Inca Pachacutek jättis oma pojale päranduseks nii Cuzco oru kui ka kogu mägiala Marañoni jõe ülemjooksult kuni Titicaca järve loodekaldani. Ent see territoorium, mis on võrdne peaaegu Suurbritannia saarega ilma Walesita, oli vaid väike osa sellest riigist, mis oli Hispaania konkista hetkeks moodustunud.

Pachacuteki surma ajaks olid inkade võimu alla langenud vaid ketšua keelt kõnelevad hõimud. Edaspidi tõrjus see keel Andides välja peaaegu kõik ülejäänud. Praegu räägib ketšua keelt üle 15 miljoni indiaanlase. Kuid XV sajandi keskel kõnelesid paljude hiljem inkade poolt alistatud maade elanikud veel teisi keeli, millest suurem osa on meile tundmatuks jäänud. Üks vähestest eranditest on aimaraa keel. Nüüdisajal räägivad seda Titicaca piirkonna indiaanlased, kunagi oli see keel levinud aga peaaegu kuni Cuzco endani. Teine keel, mutšik, kadus kasutuselt alles XX sajandil. Seda rääkisid Peruu põhjaranniku asukad.

Just põhjarannikul paiknes XV sajandil Andide suurim ja inkadele kõige ohtlikum riik — Chimú. See oli piki mereranda 200—250 kilomeetri ulatuses välja veninud. Chimú pealinnaks oli Chan Chan, Hispaania-eelse Lõuna-Ameerika suurim linn, mis asus Moche jõe suudme lähedal. Selle linna pindala ulatus 26 ruutkilomeetrini, ehkki ei olnud täiesti täis hoonestatud. Pärast inkade vallutusi jäi Chan Chan inimtühjaks. Ent praegugi kõrguvad tsitadellis päikese käes kuivatatud tellistest laotud müürid, kümme täisnurkset kompleksi moodustades. Igaühte neist viib üksainuke kitsas sissepääs.

Hoonete otstarve olekski tänini saladusse jäänud, kui USA arheoloogid ei oleks seal 12 aasta eest väljakaevamisi teostanud. Selgus, et müüridega piiratud ehituskompleks oli Chimú valitseja eluajal tema residentsiks ja pärast

surma tema rahulaks. Esemed olid haudadest ammugi riisutud, kuid õnnestus leida sadu naiseluustikke, kes näivad koos valitsejaga maetud olevat.*

Mägedes Chimú piiri juures asus küllaltki suur Cajamarca asula. Hilisemal ajal vangistasid ja surmasid hispaanlased siin viimase inkade valitseja Atahuallpa. Lõuna pool Chimút, rannikul, kuni inkade vallutusteni suuri riike ei olnud. Eraldatud orgude asukad sõdisid neid ründavate mägilaste ja üksteisega. Vahetevahel läks mõnel valitsejal korda 3—4 orgu oma võimu alla ühendada.

Chincha org lõunarannikul oli tuntud oma käsitööliste, kalurite ja kaupmeeste poolest, kes balsapuust parvedel Ecuadorist kaugel asuvatele randadele ujusid. Nad tõid siia selliseid karpe, molluskeid, kes ei elune Peruu külmades vetes. Neid merekarpe peeti pühaks ja kasutati tseremooniatel ning ohverdamistel.

Lurini orus, mitte kaugel nüüdis-Lima lõunapoolsetest eeslinnadest, paiknes jõe deltas Pachacamaci linn, mis oli Peruus Chan Chani järel suuruselt teisel kohal. Ta kasvas välja kogu Andides kuulsast templist, mis oli pühendatud samanimelisele jumalale. Kõikjalt voolas sinna kokku palverändureid. Nagu muistse Lähis-Ida templidki oli ka Pachacamaci tempel nii kultus- kui ka kaubandus- ja käsitöökeskuseks.

Kõik need ja ülejäänud maad alistati inkade poolt XV sajandi teisel poolel ja XVI sajandi algul. Ühed riigid ja hõimud heideti alla sõjaga, teised läksid vastupanu mõttetust nähes Cuzco võimkonda rahulikul teel. Inkad ei piirdunud allutatute lihtsa maksustamisega, nagu seda tegid Mehhiko asteegid. Nad võtsid üle alistatud rahvaste kultuurist kõik selle, mis neile näis väärtuslikuna, töötasid selle loominguliselt ümber ja levitasid seejärel visalt uut, sünkretistlikku kultuuri.

XVI sajandi keskpaigaks olid eri piirkondade kohalikud erinevused sedavõrd kustunud, et hispaanlased ei pööranud neile mingit tähelepanu. Tähele pandi peaaegu eranditult inkade ametlikku kultuuri. See on üks põhjuseid, miks arheoloogiauuringute alguseks XIX—XX sajandi vahetusel Andide inkade-eelsetest kultuuridest midagi teada ei olnud. Ühena esimestest sattus teaduse vaatevälja Tiahuanaco kultuur.

* Chimú kultuuri kohta vt. lähemalt: G. Paomees. Peruu muistne pealinn. — «Horisont» nr. 2, 1981. — *Tõlk.*

Iidolid Titicaca järve kaldal

Tiahuanaco on neid väheseid inkade-eelseid pealinnu, millest elas mälestus indiaanlaste keskel veel XVI sajandil. See osutus võimalikuks ilmselt seetõttu, et linna kivikujud ja ehitised ei olnud pärast oma loojate kadumist täiesti purunenud ega tervikuna mulla või ehitusprahiga kattunud. On loomulik, et iidsed raidkujud andsid toitu kujutlusvõimele, sundisid küsima, kes on need loonud ja miks on nad maha jäetud.

Inkad austasid Tiahuanacot kohana, kus jumal Uiracocha esimesed inimesed nende sõnakuulmatuse eest kivikujudeks muutis, teiselt poolt aga keskusena, kust kivist välja raiutud ja elustunud indiaanlaste esivanemad üle kogu maa laiali siirdusid.

Moskva etnograafi J. Serovi arvates olid müüdid inimeste Tiahuanacost pärinemise kohta võrdlemisi hiljaaegu preestrite poolt loodud, samal ajal kui inkade pärimus esieellaste Cuzco lähedal asuvast Paucartampu koopast väljatulemisest vestab. Võimalik, et inkad on mingeid legende XVI sajandil Boliivia kiltmaa põhiasukaiks olnud aimaraa hõimudelt üle võtnud.

Tiahuanaco varemed asuvad Titicaca järve kaldast 20 kilomeetri kaugusel ja merepinnast umbes 3800 meetri kõrgusel. Nad võtavad enda alla 4,2-ruutkilomeetrise pindala. Ümberringi laiub künklik tasandik, kus kogutakse häid kartuli- ja söödava peruu maltsa kinoa saake. Suurepärastel karjamaadel söövad laama- ja alpakakarjad.

Titicaca järve kaldad on madalad ja soised. Viimastel aastatel on õnnestunud välja selgitada, et seda kõnnumaad on muistsed maaharijad viljelnud. Pinnase üleniiskumise vältimiseks kuhjasid indiaanlased kuni 2 meetri kõrgusi ja kuni 25 meetri laiusi hiigelpeenraid. Kui vesi

isegi peenravahed üle ujutas, ei saanud kõrgemale istutatud taimed seetõttu kannatada. Selliseid põlde on Titicaca ümbruses üle 80 000 hektari.

Tänu aerofotomeetodile selgitati taolisi peenarpõlde 1960-ndate aastate lõpul ja 1970-ndate aastate algul välja Ida-Boliivia, Ecuadori, Colombia, Venezuela ja Guyana madalmikel. Seni ei ole selge, kes ja millal sellise agrotehnika esmakordselt kasutusele võttis ja kas selle kolded Lõuna-Ameerikas on ühist päritolu. Peenarpõldude harimine oli usutavasti niivõrd töömahukas, et sõdade ajal katkes töö ennekõike neil aladel. Võimalik, et just sellepärast ei ole konkistaajastu hispaanlastest autoritelt peenarpõldudest mitte mingeid teateid.

Mis Titicaca vesikonda puutub, siis tuleb siinsete soode ülesharimine eelkõige just Tiahuanaco perioodi, mitte aga inkade aega paigutada. Siin hispaanlaste tulekul elanud aimaraa-indiaanlased olid kõigepealt karjakasvatajad, kes maaviljelusele vähem tähelepanu pöörasid. Nähtavasti olid järve kaldad muistsel ajal väga tihedalt asustatud: vaid maapuudus võis sundida indiaanlasi tegelema sellise keeruka tööga, nagu on soode kuivendamine.

Tiahuanaco linnaasemel kõrgub mitmeid monumentaalehitisi. Nimetagem neist vaid kolme. Kõige kõrgem on 15-meetrine tugevasti laiali vajunud astmikpüramiid Acapana. Kõige suurem on Calasasaya, kivimüüridest piiratud 128 korda 118 meetrit suur platvorm koos idaküljel asuva kivitrepiga. Kõige mõistatuslikum on Calasasayast itta jääv pooleldi maa-alune tempel, 1,7 meetrit maa sisse süvendatud, põhiplaanilt peaaegu ruudukujuline, aluse mõõtmed 28,5 korda 26 meetrit. Trepp asub lõunaküljel.

Poolallmaatempli ja Calasasaya müürid on laotud ühtemoodi. Piki ümbermõõtu on võrdsete vahemaade järele püstitatud kivitulbad, mille vahelised lõigud on täidetud siledaks lihvitud väikesemõõduliste plaatidega. Niisugune ehitustehniline sarnasus räägib selle poolt, et mõlemad rajatised on võrdlemisi üheaegselt ehitatud.

Poolallmaatempli seina olid paigutatud müürist välja ulatuvad kivipead, keskel seisid aga jumalate raidkujud (kaevamistel leiti, et need on ümber kukkunud). Peamine iidol, mis kannab tema avastaja, USA arheoloogi Bennetti nime, on 7,5 meetrit kõrge ja üleni väikeste, keeruliste, valmistuselt laitmatute reljeefkujutistega kaetud.

Praegu kaunistab see kuju üht La Pazi väljakut, ent 1930-ndatel aastatel, pärast seda, kui see oli osaliselt maa

seest välja kaevatud, kuid kaevandisse lebama jäetud, oleks Bennetti steel peaaegu hävinud. Liivakivi, millest monoliit oli raiutud, hakkas pealiskihilt õhu ja põhjavee toimel murenema, rohkearvulised turistid aga jumalal jalgadega sõtkumist pühaduseteotuseks ei pidanud. Lõpuks ehitasid Boliivia võimud saksa arheoloogi A. Posnansky initsiatiivil kaevandisse raudteeharu ja, laadinud kahekümnetonnise raidkuju platvormile, toimetasid ta pealinna. Võib ainult mõistatada, milliseid vahendeid iidsel ajal indiaanlased kasutasid, et seda rasket kiviplokki karjäärist templisse toimetada.

Suurema osa arheoloogide arvates kujutab Bennetti steel naist, jumalannat. Tema soeng, mida ehivad seljale langenud patsikesed, on väga sarnane sellega, mida kandsid tšipaia (*chipaya*)-indiaanlased. Tšipaia hõim ja selle hõimusugulased urud elasid veel hiljaaegu Boliivia jõgede ja järvede kallastel. Erinevalt karjakasvatajatest ja põlluharijatest aimaraadest tegelesid nad põhiliselt kalapüügiga.

Peale omanimelise steeli leidis W. Bennett 1932. aastal poolallmaatempli põrandalt mõned väiksemad kujud. Need lebasid kõik kõrvuti maas. Huvitavaim ristiti «Habemikuks»: tema suu ümber võib täheldada midagi habeme ja vurrude sarnast. Suurel kujul ja «Habemikul» ei ole midagi ühist, kui mitte arvestada seda, et mõlemad endast seisvat antropomorfset olevust kujutavad. Tõsi küll, ka väiksema iidoli ülaosal on eristatud mingeid kujutisi (madusid, puumasid jms.), kuid need on teostatud hoopis teises stiilis kui suure steeli graveering. Seepärast oletas W. Bennett, et kas üks või mõlemad monoliidid võisid olla mujalt toodud, mitte templi ehitamisega üheaegselt valminud.

Kui poolallmaatempli kujud on päevavalgele toodud kaevamistega, siis Päikesevärav on säilinud seisvana ja ammu tuntud. Ta asub Calasasaya sees ja on kaheks osaks lõhutud. Kuidas ja millistel asjaoludel on see juhtunud, ei ole teada. Muide, ka tema asukoht Calasasaya kagunurgas on vaevalt see, mis oli Väravale vanal ajal ette nähtud. Võibolla on keegi ta sinna hiljem toimetanud või ei jõudnud Tiahuanaco ehitajad Väravat ise kasutusele võtta ja ettenähtud kohale asetada. Igal juhul ei ole monoliidi viimistlustööd lõpule viidud.

Päikesevärav on umbes 3 meetrit kõrge ja 4 meetrit lai. Muistise praegune nimetus on tinglik ja päikese austa-

misega ei ole tal ilmselt mingit pistmist olnud. Ava kummassegi külge on süvendatud püstised orvad, ülaosa aga reljeefkujutised. Just need väärivad erilist tähelepanu.

Kompositsiooni alaosa moodustavad mitu kiirtepärjas inimnägu. Ülalpool seisab keskel kõrgendikul inimlaadne figuur, kes hoiab käes sauasid. Näol silmade all on iseloomulikud märgid — tiivakesed, mille sees sõõrid. Harilikult arvatakse, et meistrid on tahtnud pisaraid kujutada, kuid võimalikud on ka teistsugused tõlgendused. Jumaluse pead ümbritseb lühikestest kasvunditest oreool; need lõpevad puumapeade ja kontsentriliste ringidega.

Keskfiguuri poole suunduvad mõlemalt poolt jooksvad olendid, sauad käes. Peas on neil kroonid, seljal aga tiivad, mistõttu neid «ingliteks» nimetatakse. Mõned olendid on antropomorfsed, ülejäänutel on aga inimkehade otsas linnupead.

Kiirtepärjas jumalust ja «ingleid» on kujutatud ka Bennetti steeli ülaosas. Niisiis on tiahuanaco kunstis esindatud tavaliste ja tiivuliste puumade (greifide), kondorite, kõrvadega, kihvadega, vahel ka tiibadega madude, samuti inimeste päid otsast hammustavate, inimkeha ja puumapeaga koletiste kujutised.

Missugune rahvas on kõik need kujud endast järele jätnud, millal on ta elanud ja miks kadunud? Juba sadakond aastat kestvate Tiahuanaco uuringute algusest saati on selle kohta kõige uskumatumaid hüpoteese püstitatud. Näiteks on linnust juba enne Andide mäeaheliku kerkimist eksisteerinud «megaliitimpeeriumi» pealinnaks peetud. Analoogilise hüpoteesi pooldajaid A. Posnansky pidas inimsoo algkoduks Antarktist, kust inimesed tema arvates Ameerikasse siirdusid; tiahuanaco savinõudel kujutatud koletistes nägi ta aga väljasurnud loomi. Teaduslikku alust sellistel oletustel loomulikult ei ole.

Paljud eelmise sajandi lõpu ja käesoleva sajandi alguse arheoloogid olid mõne aja eest avastatud maajade tsivilisatsiooni ja selle peensusteni väljatöötatud kalendri mõju all. Seepärast ruttasid nad vanaperuu kujutisteski kalendrit nägema. Just nõnda tõlgendati ka Päikesevärava friisi. Seda hüpoteesi ei ole seni olnud võimalik ei toetada ega ka ümber lükata, kuna me üleüldse peruu kalendrist väga vähe teame. Inkade kalendrist on hispaanlased säilitanud üsna kasinaid ja vastukäivaid andmeid, mistõttu seda tuleb praegu erinevate kaudsete andmete põhjal rekonstrueerida. Alles pärast selle töö lõpuleviimist saab otsus-

tada, kas korduvate märkide vaheldumine Päikeseväraval on Peruu kalendritraditsiooniga kooskõlas või mitte.

Viimasena proovis «sensatsioonilise» hüpoteesi abil Tiahuanaco mõistatustele vastust anda Thor Heyerdahl. Ta mõtles välja legendi, kuidas saladuslikud kõrgkultuurikandjad olid kunagi Boliiviasse ilmunud, sealt aga Polüneesia saari asustama siirdunud. Kuulus balsaparv, millega Thor Heyerdahl koos kaaslastega üle Vaikse ookeani ujus, oli nimetatud inkade jumala Con Ticsi Uiracocha järgi, justkui oleks teda Tiahuanacos austatud. Tema nägu purjele joonistamisel võeti eeskujuks «Habemik».

Pole teada, kas Heyerdahl müüti habemikest meresõitjatest ise uskus, kuid kuju valik oli tal õnnestunud. Nagu hiljem selgus, on «Habemik» Tiahuanaco kivikujudest tõepoolest kõige vanem ja üks mõistatuslikumaid. Ainult tema habe ei osutunud tegelikult üldse habemeks. Kuid sellest veidi hiljem.

Ühteaegu oletustega Tiahuanaco tuhandeteaastasest vanusest tekkisid ka sootuks vastupidised — sellised, mille järgi linn on praeguste aimaraade esivanemate poolt ehitatud. Järele mõteldes on see hüpotees sama ebatõenäoline nagu legend «megaliitimpeeriumistki». Kui aimaraad linna ehitajad olid, siis miks oli see maha jäetud juba ajal, kui inkade sõjaväed Cuzcost Titicaca kallastele marssisid; miks ei loonud need indiaanlased midagi sellesarnast XV—XVI sajandil? Ent võib-olla kujunes asi teisiti: aimaraad mitte ei ehitanud Tiahuanaco, vaid hoopis purustasid selle?

Praeguseks on arheoloogid kindlaks teinud, et Tiahuanaco kultuur hääbus umbes XII sajandil m. a. j. Selleks ajaks oli linn ilmselt suure riigi pealinnaks muutunud, mille mõju oli tunda nii peaaegu kogu Mägi-Boliivias kui ka koguni Lõuna-Peruu ja Põhja-Tšiili rannaaladel. Tiahuanaco suurimad ja tuntumad skulptuurinäidised, nende seas Bennetti steel ja Päikesevärav, on loodud VII—VIII sajandil m. a. j. Kuid seni ei ole välja selgitada suudetud, millised kujud kuuluvad Tiahuanaco tsivilisatsiooni lõppjärku, tema suurima territoriaalse ulatuse aega. See on seda veidram, et umbes ajaarvamiste vahetusest saati on Tiahuanacos üha uusi ja uusi kujusid välja raiutud (need on *lucurmati* stiilis, millest arenes välja klassikaline VII—VIII sajandi stiil). Selline traditsiooni katkemine annab tunnistust mingitest sündmustest ja muutustest, mille olemust me ei tunne. Ka sellest, et Päikesevärava viimistlemise lõpuleviimist vajalikuks või võimalikuks ei peetud, tuleneb, et muutused olid äkilised.

Tiahuanacost 650 kilomeetrit loode pool Ayacucho orus Kesk-Peruus asub teine suur Huari linnus, I aastatuhandest m. a. j. Huari kultuur on lähedane Tiahuanaco omale. Ka Huari oli nähtavasti küllaltki suure riigi pealinn. Arheoloogid on vaid eriarvamustel, kas see riik võttis enda alla ainult Cajamarca ja Cuzco vahelise mägiala või ka suure osa Peruu rannikut.

Umbes IX sajandil, üheaegselt tiahuanaco monumentaalkunsti lakkamisega, ootamatult Huari hävib. Nii pealinn kui ka selle kultuuri kohapealsed keskused jäävad tühjaks. Maa-asulais elu mõnda aega veel hingitseb, kuid varsti hääbub ka see.

Nähtavasti ei tohi Tiahuanaco hukkumist isoleerituna vaadelda. Ilmselt kutsusid selle esile sündmused, mis kogu hiiglasuurele Andide mäestikualale mõju avaldasid. Millist laadi õnnetused tiavvanakulastele kaela langeda võisid — oli see ikaldus ja näljahäda, maavärin, tollal rannikul eksisteerinud riikide kallaletung?

Kõik need oletused tuleb kõrvale heita. Ande I aastatuhande II poolel ja II aastatuhande algul tabanud suurte loodusõnnetuste kohta ei ole mingisuguseid andmeid olemas. Mis võõramaalaste kallaletungi puutub, siis inimesed tulevad harilikult purustatud linnadesse tagasi ja ehitavad nad uuesti üles, kui vallutajad on juba lahkunud.

Teame, et arheoloogias on kultuuriprotsesside parimaks tõenduseks savinõutüüpide erinemine, mida leitakse ise kihtidest, erinevaisse ajastuisse kuuluvaist matustest. See on massiline ja kergesti analüüsitav materjal. Sellest tõsiasjast lähtuvalt levib pärast Huari ja Tiahuanaco kultuuride hukkumist Andides väga rohmakas keraamika, mis ei ole üldse sarnane ei sellega, mida Peruu rannaalade meistrid valmistasid, ega ka keraamikaga, mis oli enne sealkandis levinud. Inkad puutusid mägedes kokku suhteliselt primitiivsete hõimuühendustega, kanalid ja põllud olid hooletusse jäetud, linnad seisid varemeis. Ainult barbarite sissetung, mille tagajärjel peaaegu kogu eelnev asustus hävis ja elutegevuse jäljed kadusid, võis taolist tühjenemist esile kutsuda.

Ent kes need barbarid olla võisid, kust nad tulid? Vana-Peruu kultuurid, erinevalt Vana Maailma ja Mehhiko tsivilisatsioonidest, ometi ääretute steppidega ümbritsetud ei olnud, kust oleksid üha uued ja uued rändhordid ilmuda

võinud. Et sellele küsimusele vastata, vaatleme veel kord, millised rahvad Peruus XVI sajandil elasid. Võib-olla avastame nende seas mingite Lõuna-Ameerika «hunnide» järeltulijaid?

Varajastes hispaania dokumentides mainitakse sadu inkade all elanud rahvaid ja hõime. Näis, et selles virrvarris on võimatu orienteeruda.

Kuid prantsuse etnograaf Pierre Duviols püüdis 1960-ndate aastate lõpul sellega hakkama saada. Ja ta jõudis järgmistele järeldustele.

Esimestel aastakümnetel pärast konkistat jagunesid indiaanlased Andide paljudes piirkondades kahte rühma — huarideks ja ljakuasteks (*llacuas*). Huarid olid paikseiks jäänud hõimud, orgude maaharijad, ljakuased aga rändvõi hiljaaegu paikseks muutunud, karju kasvatavad mägilased, kes tegelesid ka koriluse ja primitiivse maaharimisega. Iidseid varemeid, mille päritolu indiaanlased unustanud olid, nimetasid nad harilikult samuti *huari*'ks, millest tulenevalt see termin on nii linna nimeks kui ka arheoloogilise kultuuri nimetuseks saanud.

Huarid ja ljakuased vahetasid oma töö saadusi. Huarid pakkusid maisi ja kartulit, ljakuased aga liha ja laamanahku, forelli, mida kõik mägiojad täis olid, seeni. Põllukultuuridest kasvatasid ljakuased ainult makaamugulat. See kõrgmäestikutaim on nüüdseks vaid mõnedes Andide kolgastes säilinud.

Hispaanlaste tulekul elasid huarid ja ljakuased tihti ühe ja sama asula piires, kuid mälestus omavahelisest vaenust säilis nende hulgas. Inkade vallutuste ajal toetusid Cuzco valitsejad võitluses orgude elanikega ljakuastele. Nii oli see igatahes Lima piirkonnas. Siin, Vaikse ookeani äärsetes eelmägedes ja mägedes, elas ljakuaste hulka kuuluv jaujo (*yauyo*) hõim. Jaujode legendides kirjeldatakse üksikasjalikult, kuidas nad kunagi ahistasid ja hävitasid junkasid (*yunca*), orgude elanikke, kuni nad sootuks rannale ajasid. Kuskolaste abistamise eest said jaujod rannikuäärsetes orgudes maad, olles selle ära võtnud kohalikelt elanikelt, kes olid inkadele visa vastupanu osutanud.

Niisugused on Duviols' ja tema peruu kolleegide järeldused.

On alust arvata, et ka inkadel oli enne Cuzco oru vallutamist võrdlemisi primitiivne kultuur ja et nad ljakuaste sekka kuulusid.

On teada, et inkade algusundis polnud peajumalaks mitte Uiracocha, vaid äikesejumal Illapa.* Analoogiliselt pidasid ka jaujod piksejumalat Pariacacat teistest kõrgemaks. Mõned jaujode naabrid nimetasid äikesejumalat nimega Liviak, mis oli ilmselt üks Illapa sünonüüme. Müüdid jutustavad, kuidas Pariacaca oli junkade poolt kummardatud Huallallo Caruincho üle võidu saavutanud. See Huallallo nõudis muuseas rikkalikke inimohvreid, täpselt nagu kujutiste järele otsustades huari ja tiahuanaco jumaladki. Ka inkad tõid muidugi ohvriks inimesi, kuid tunduvalt harvemini.

Inkade pärimused räägivad, et nende suguvõsale panid aluse Paucartampu koopast välja tulnud 4 venda ja 4 õde. Peruu teadlased on kindlaks teinud, et müütiliste olendite nimed ja hõimunimetused, mida seoses selle legendiga mainitakse, tähistavad selliseid mõisteid nagu «sool», «pipar», «makaa söödav juur», mingi kõrreline ja võimalik, et «metsik tatar». Selles nimistus ei ole kartulit, maisi ega kinoad. See asjaolu sunnib arvama, et inkad olid müüdi loomise aegu samasugused metsikult kasvavate taimede korjajad või primitiivsed maaharijad nagu ljakuasedki. On loomulik, et XV sajandi inkakultuurile panid aluse mitte niivõrd need tulnukad, kuivõrd Cuzco oru paiksed asukad, kes inkade poolt alistati.

Oleme juba kõnelnud, et aimaraa hõimud, kes Titicaca järve vesikonnas ja naaberaladel paiknesid, olid peaasjalikult loomakasvatajad, mitte maaharijad. Ka neid võib viia ühendusse ljakuastega, seda enam, et keeleliselt on nad suguluses Kesk-Peruu mägilastest karjakasvatajatega, sellistega, nagu jaujod.

Moskva arheoloog V. Bašilov on näidanud, et neid inkade-eelseid kultuure, kes aimaraadega seonduvad, ei saa Tiahuanaco kultuurini tagasi viia. Hoopis usutavam on, et aimaraad Tiahuanaco tsivilisatsiooni kagupoolseil ääremail elunenud võrdlemisi mahajäänud rahvastest põlvnevad. Samaaegselt ja iseseisvalt jõudis analoogilistele järeldustele ameerika arheoloog D. Lathrap. Ta väidab, et inkade ja teiste Boliivia ja Peruu mägialasid hõivanud rahvaste keraamika meie ajaarvamise I aastatuhande lõpul ja II algul on lähedane veelgi vanemale pottsepisele, mis iseloomustab Andide kagupoolsetes eelmägedes elanud hõime.

* Hiljem muutus peajumalaks päikesejumal Inti. — *Tõlk.*

Kunagi Andides aset leidnud dramaatilisi sündmusi võib ette kujutada järgmiselt. Meie ajaarvamise I aastatuhande algul ja keskpaiku eksisteerisid orgudes kõrgeltarenenud linnatsivilisatsioonid, nagu Huari, Tiahuanaco ja mõned teised Peruu põhjaosas. Nende loojad olid hästi tuttavad karjakasvatusega, mis Peruus juba V—VII aastatuhandel e. m. a. arenema oli hakanud, kuid põhielatisalaks oli intensiivne maaviljelus. Seetõttu paiknesid tsivilisatsioonikeskused orgudes ja sooja või mõõduka kliimaga kiltmaadel, seega mitte kõrgemal kui 3800—3900 m üle merepinna. Kõrgemal elavate karjakasvatajate arv oli väike ja nad seisid põlluharijaist sõltuvuses.

Vahepeal, I aastatuhandel m. a. j. olid Andide idanõlva metsades aimaraa ja ketšua keeli kõnelevad hõimud levima hakanud. Tollal sarnanes nende kultuur Amazonase vesikonna nüüdishõimude kultuuriga. Elatist hangiti jahipidamisest, korilusest ja alepõllundusest. Nagu suurem osa metsaindiaanlasi, paistsid need hõimud silma erilise sõjakusega. Piiratud loodusvarude juures olid hõimudevahelised sõjad rahvaarvu ülemäärase kasvu tõkestamiseks kõige efektiivsem viis. Kuna loomapidamist ei tuntud, võis Amasoonia indiaanlasile piiramatu jahipidamise korral metsloomade hävitamine iseäranis ohtlikuks muutuda. Nagu etnograafide hiljutised uuringud on näidanud, kujunevad sõdade ajal asulate vahel välja neutraalsed tsoonid — tõelised looduskaitsealad. Sel moel säilitatakse ökoloogiline tasakaal.

Erinevalt suuremast osast Lõuna-Ameerika metsade asukaist astusid ketšuad ja aimaraad otsesesse kokkupuutesse Andide tsivilisatsioonide loojatega. See kujunes väga tagajärjekaks.

Esiteks said need hõimud Tiahuanaco tsivilisatsiooni loojate tähtsaima tehnoloogilise avastuse — pronksisulatamise oskuse — tarvitusele võtta. Pronkskirvestega oli sootuks kergem metsas põldude tarvis lagendikke välja puhastada. See viis välja rahva arvukuse suurenemisele ja siit tulenevalt uute maade otsinguile. Usutavasti muutusid hõimudevahelised kokkupõrked veelgi sagedamaiks. Teiseks õppisid ketšuad ja aimaraad kodustatud laamat ja alpakat tundma. Metsades ei olnud neid võimalik kasvatada, mistõttu loomakasvatus sundis ketšuasid ja aimaraasid kõrgmäestikutundrat *puna*'t hõivama ja seal piirkondi haarama, mis olid maaviljelustsivilisatsioonide loojate poolt hõredalt asustatud. Andide idanõlvade mägi-

metsavööndist *puna*'sse üleminek ei olnud eriti olulise kliimavahetusega seotud ja võis seega üsna valutult kulgeda.

Oleks veider olnud, kui arvukuselt suurenevad ja toidunappuse all kannatavad karjakasvatajate hõimud lõppude lõpuks orgude põlluharijate maadele ja rikkustele kallale kippuda ei oleks püüdnud.

Võime vaid oletada, kui suurepärased nägid välja Tiahuanaco ehitised tema õitseajastul. Ühel reljeefmonoliidil on leitud kuldnaelte jäänustega süvendeid. Ilmselt kattis reljeefe kuldfoolium, mis päikese käes pimestavalt sätendas. Huari ja tiahuanaco haudade leiumaterjali põhjal otsustades pidid vaenlaste kätte sattuma luksuslikud villased kangad, kallihinnalised kuldkarikad, nikerdatud luust ja värvilistest kividest väärtesemed.

Ketšuad ja aimaraad olid oruasukatest sõjaliselt kahtlemata üle. Nende põhieelis oli sajandite vältel kultiveeritud sõjakus. Sellest annavad tunnistust nende asulate jäänused: elamud on peadpööritavasse kõrgusse, väga raskesti ligipääsetavatesse kohtadesse püstitatud. Selliseid kindlusi tugipunktidena kasutades suutsid tsivilisatsioonide ääremail elavad hõimud orgude elanikele karistamatult kallale tungida, soodsail tingimusil aga neile otsustava löögi anda, arvukuselt neile koguni suuresti alla jäädes.

Vaevalt muidugi tulnukad kõiki kohalikke elanikke maha tapsid, kuid nende rünnakuhoog oli piisavalt tugev, et suurimad linnad maapinnalt minema pühkida.

Esimesena hävitati IX sajandil Huari kultuur. Mis sel ajal Tiahuanacos toimus, ei ole seni selge. Võimalik, et senise kultuuri aluste säilitamisel muutus oluliselt elanikkonna koosseis. Nii või teisiti jätkas Tiahuanaco riik oma eksisteerimist veel kaks või kolm sajandit, enne kui teda Huari saatus tabas. Kohe pärast Tiahuanaco hukku või mõnikümmend aastat varem tekkisid Boliivia kiltmaal uued keskused — kindlustatud linnad, mis paiknesid 4100—4400 meetri kõrgusel merepinnast (meenutame, et Tiahuanaco asub 3800 meetri kõrgusel!). Nende müürid on laotud hiiglaslikest kiviplokkidest. Selliseid uusi keskusi võib kindlalt aimaraadega seostada.

Orud alistanud, muutsid aimaraad, jaujod, inkad ja teised Andide idanõlva metsadest saabunud, seejärel aga kõrgmäestiku karjakasvatajateks saanud hõimud veel kord oma eluviisi. Orgudes tuli neil intensiivse maavilje-

luse vilumused omandada. Tsivilisatsioonide ja riikide moodustumine Boliivia ja Peruu mägialadel algas uuesti ja lõppes inkade impeeriumi tekkimisega. Maaharimises jäi nende lemmikvõtteks mäenõlvadele terrasspõldude rajamine, mille nad juba oma Andidesse levimise varajasel etapil olid selgeks õppinud. Sel ajal Tiahuanaco kultuurile tüüpilised peenarpõllud olid alatiseks purustatud, niisutuskanalite võrk põuastes orgudes aga ei ole tänapäevalgi seda ulatust saavutanud, mis oli Huari kultuuri aegadel. Hinnates igati inkasid ja aimaraasid, on tarvis siiski tunnistada, et ka kujutava kunsti vallas ei suutnud nad Huari ja Tiahuanaco kultuuride tasemeni tõusta.

Niisiis, aimaraad Tiahuanaco tsivilisatsiooni ei loonud. Ent kes siis? Ilmselt peab jälle juttu tegema uru-tšipaiadest. Veel XVI sajandil oli see üsna arvukas rahvas, ent möödunud nelja sajandiga on ta peaaegu täielikult ketšuade ja aimaraadega segunenud. Täpselt samamoodi kulges assimilatsiooniprotsess enne hispaanlaste ilmumist Andidesse. Tuletame meelde soengut Bennetti steeli jumalanna peas — see pole peamine, ent siiski küllaltki kaalukas argument Tiahuanaco loojate urudega samastamise kasuks.

Selle hüpoteesi vastu on olemas üks üpris oluline väide. Meile tuntud urud on kultuuriliselt mahajäänud rahvas, kes tegeleb põhiliselt kalastusega, aga mitte maaviljelusega. Ent säilinud urude rühmad on vaid osa kunagisest rohkearvulisest kiltmaaelanikkonnast. Peale kalastajate võisid kunagi olemas olla ka maaharijaist urud, kes on aimaraade poolt täielikult assimileeritud või hävitatud või kes pidid oma maadelt minema kihutatuna kalapüügile üle minema. On ju ka maaja rahvaste seas nii Mehhiko ja Guatemaala iidsete tsivilisatsioonide loojate järglasi kui ka lakandoni hõimu kuuluvaid metsarändureid; mõlemad kõnelevad väga sarnaseid keeli.

Muide, sõnu «maajad» ja «urud» mainitakse viimastel aastatel vahetevahel kõrvuti. Lingvistid on tulnud välja hüpoteesiga, mille järgi need keeled, aga ka Peruu põhjaranniku indiaanikeel mutšik on omavahel suguluses. Kui see oletus kinnitust leiab, siis avab see Ameerika indiaanitsivilisatsioonide kujunemise vanimate etappide tundmaõppimisele täiesti uued perspektiivid.

Nüüdisaegsed urud ei ole mälestust iidsest Tiahuanacost säilitanud, ent imestada selle üle ei maksa. Nende kultuur osutus nii alistatuks, et nende endi mütoloogia-

ja ajalootraditsioon peaaegu katkes. Aga seletamatu on üleüldse müütide puudumine, mis aitaksid avada Päikesevärava ja Bennetti steeli kujutiste sisu — kui neid Boliivia kiltmaa praegusi elanikke, aimaraasid, tiavvanakulaste järeltulijaiks pidada. See-eest on säilitanud iidsed müüdid meie jaoks üks teine rahvas, kes elas ilmselt Tiahuanaco piiri lähedal ja on meie päevini samal territooriumil elunenud. See on *tacaná* rahvas.

Andide idanõlvadel, just Titicaca järve laiuskraadil laiuvad metsad ja savannid, mis igal aastal troopilistesse vihmavalinguisse upuvad. See ongi takanaade maa.

Aastail 1952—1953 uuris kohalikke elanikke etnograafi ja lingvisti Karin Hissinki juhtimisel läänesaksa ekspeditsioon. Neil õnnestus selle rahva müüte suur kollektsioon — üle viiesaja teksti — kokku korjata.

Nagu selgus, on takanaadel kirjeldatud palju mütoloogilisi episoode, mida illustreerivad Peruu ja Boliivia vanadest kultuuridest ammu tuntud kujutised. Korduvalt jutustasid indiaanlased K. Hissinkile lendjaaguaridest Ebakie Ibadest või Iba Banadest, mis väga tiavvanakulaste greifidega sarnanevad. Neil olevustel on puuma või jaaguari pea ning linnu tiivad ja saba. Ühes teiste koletiste — hiidmadude, -vampiiride ja -ahvidega kaitsevad nad takanaade peajumala Cakiahuaki maja sissepääsu. Kui Ebakie Iba oma teel inimest kohtab, rääkisid indiaanlased, siis läheb sel halvasti, eriti kui ta tuld teha kavatseb. Lendjaaguar tuld ei salli ja kui seda näeb, läheb raevu. Seevastu võib ta jões elada ja on üldse veega seotud. Ebakie Iba lendab ühest maailma äärest teise ja toob oma tiibadega kaasa vihma. Kui ta taevasse tõuseb, on maa peal päev, kui alla laskub, saabub pimedus. Tema lennud maailma otsa ei takista tal Maad toetamast.

Nii sai mõistetavaks, miks olid «greifid» ja «inglid» Andide muistsete asukate kunstis nii populaarsed. Jumala valvur, vihmatooja ja Maailma hoidja — tahtmatult kutsub nii palju kohustusi esile austuse. Müüdid lendjaaguaridest on omased vaid takanaadele ja üheski teises indiaani mütoloogias neid rohkem ei kohta. Nende seoses Andide iidsete kujutistega ei tule kahelda. Eelkõige omandasid takanaad taolised süžeed oma palju kõrgema kultuuriga mägilastest naabrite käest. Ülevõtmine jätkus ka hiljem: takanaadel on müüte, mis sarnanevad väga aimaraadegi omadega.

Purunenud keti lülid

Kuid naaseme arheoloogia juurde. Vaatlesime hüpoteese Tiahuanaco hukkumisest ja sellest, kes võisid selle tsivilisatsiooni luua. Ent missugune oli tema päritolu? See probleem on Andide muistsete kultuuride tundmaõppimisel üks keerukamatest. Et selles veidi orienteeruda, kandume algul Titicacast tuhande kilomeetri kaugusele Põhja-Peruusse, Marañoni jõe ülemjooksule.

Siin, 3170 meetri kõrgusel merepinnast, kohas, kus Marañoni vasakusse lisajõkke Mosnusse suubub Uachecsa mägijõgi, kõrguvad samuti tuntuks saanud iidsed varemed. Neid meenutatakse juba XVI sajandi hispaania kroonikais, kusjuures toonased indiaanlased neid vägeva jumaluse eluasemeks pidasid. Varemed kannavad lähedal asuva külakese Chavín de Huántari nime.

Varemete kohal kõrgub lamedatipuline ja peaaegu püstloodis seintega nelinurkse alusega püramiid. Selle seinad on laotud siledaks tahutud plaatidest ja on olnud kaunistatud reljeefse friisiga, millel madude ja jaaguaride kujutised. Allpool müüritist kerkisid esile kivipead, mis olid kuklas asuva eendi abil üksteise kõrvale müüritud. Praegu on neist ilustustest vähe järele jäänud. Vaid üks pea on oma esialgses asendis säilinud, teised on erinevail põhjusil välja kangutatud ja minema tassitud.

1950-ndatel aastatel kaevasid arheoloogid püramiidi idaküljel välja monumentaalse portaali — trepi koos seda mõlemal küljel raamiva kahe sambaga. Viimastel on kujutatud nokkadest välja ulatuvate kihvade ja küüniskäppadega varustatud lind-inimesi. Umbes sada aastat tagasi leiti varemest hiiglasuur plaat, millel oli kätes sauasid hoidvä jumaluse kujutis. Kus see täpselt oli asetsenud, on praegu raske kindlaks teha, kuid oletatakse, et sammaste ja plaadi figuurid olid sisult seotud: lind-inimesed suundusid kahelt poolt keskel asuva jumala poole. Taolisi kompositsioone tuntakse ka Chavíni kultuuri kuldesemeilt ja kangastelt.

Portaali ees on paiknenud platvormid, väljakud, trepid, kaugemal on märgata mingeid künkaid. Nähtavasti varjavad need ehitiste jäänuseid, mis on umbes poolteise ruutkilomeetri suurusele pinnale hajutatud.

Põhja pool piirnevad püramiidiga kaks tugevasti varisenud müürimassiivi. See on vanim osa tagurpidi U kujulise põhiplaaniga hoonest. 1972. aastal kaevati selle nõndanimetatud Vana templi (eristamaks teda Uuest templist — püramiidist) ees välja ümmargune väljak, mida ümbritseb massiivne müür. Sellel olevad reljeefid kutsusid esile hämmastuse: peale tavaliste antropomorfsete figuuride ja hanereas defileerivate jaaguaride oli siin koguni liblikas, mis on Peruu kunstis äärmiselt harva ette tulev motiiv. Muide, iidsed kujurid olid ka liblika võimsate kihvuliste lõugadega varustanud.

Juba XVI sajandil liikus ringi andmeid, et Chavíni monumentaalehitistes on tube ja koridore. Üks ruum asub otse Vana templi keskel ja on ümmarguse väljakuga trepi abil ühenduses. Kujutleme pidulikku preestrite protsessiooni, mis liigub üle mustade ja heledate kividega sillutatud väljaku. Ümber puusade on neil värvilised kangad, päid kaunistavad troopikalindude suled. Mõnel preestril on käes kaktused. Kui nende mahla juua, siis tekivad nägemused ja inimene kandub vaimudeilma. Teistel on käes pühad merikarbid, mis on pärit Ecuadori rannikult. Läbilõikavalt ja hirmuäratavalt uluvad pasunad ja flöödid. Inimesed tõusevad mööda astmeid ülespoole ja kaovad pimeduses peasissekäigu sügavusse. Ja siis ilmub tõrvikute valguses nähtavale see, kellele on annetused pühendatud. Paljastatud jaaguarikihvad, maod juuste asemel, ümmargused pungsilmad. Vormilt meenutab kuju 4,5 meetri pikkust gigantset kinžalli. Näib, nagu oleks ta taevast kukkununa massiivse katuse läbistanud ja keset pühamut põrandasse tunginud.

See kuju on tänini säilinud ja kannabki nime Lanzon, mis tähendab pistoda. Peale Lanzoni galerii läbib templeid veel palju teisigi labürinte. Sügaval maa all ulatuvad nad kaugele väljapoole ehitisi, minnes isegi jõe põhja alla. Mitte keegi ei ole neid veel lõpuni läbi kõndinud. Ent praegu ei tegele me nende saladuslike katakombidega. Uurime veel kord tähelepanelikult kiviplokkide ja -plaatide kujutisi.

Juba XIX sajandi rändurid pöörasid tähelepanu sarnasusele Päikesevärava ja Chavín de Huántarist leitud reljeefide vahel. Mõlemal juhul on kompositsiooni keskel otse enda ette vaatav ja sauasid kätes hoidev jumalus. Paremalt ja vasakult suunduvad selle poole linnutaolised olevused. Nii tiahuanaco kui ka chavíni kunstis on madudele kiskjapead otsa pandud. Mõlema kultuuri puhul on

templiseinad kaunistatud kivipeadega, mille taga on müüri sisse kinnitamiseks väljaulatuvad eendid.

Need ja teisedki ühisjooned said omal ajal aluseks hüpoteesile «megaliitimpeeriumist», mis oli kaua aega enne inkasid kogu Andides eksisteerinud.

1940-ndate aastate teisest poolest hakati arheoloogias dateerimisel kasutama radioaktiivse süsiniku meetodit. Selle aluseks on süsiniku kahe isotoobi ^{12}C ja ^{14}C vahekorra mõõtmine orgaanilises aines. Elustaimedes ja -loomades on see vahekord konstantne, sest rasket radioaktiivset süsinikku omandavad nad atmosfäärist. Surnud organismis hakkab see lagunema, mistõttu saab poolestusaega teades paari sajandi täpsusega määrata, millal ainevahetus on katkenud, näiteks millal oli korjatud puuvill, millest on kootud matusest leitud kangas.

Seni kuni leide Chavíni ja Tiahuanaco kultuuridest polnud sel moel dateeritud, võis veel loota, et nad on ainult ruumis lahus eksisteerinud. Nüüd selgus, et lisaks eraldab neid kaht kultuuri poolteist tuhat aastat. Kui klassikalise Tiahuanaco õitseng langeb VII—VIII sajandisse m. a. j., siis Chavíni tempel on ehitatud II aastatuhande lõpul või I aastatuhande algul e. m. a. (Lanzon on usutavasti Uuest templist mõni sajand varem püstitatud). Teineteisest nii kaugete kultuuride sidemete küsimust ei ole lihtne tõestada — liiga vähe on materjali hiiglasliku aja- ja ruumikuristiku täitmiseks.

Võib-olla on sarnasus juhuslik ja juurte poolest ei ole Boliivia kultuur oma Peruu eelkäijaga kunagi seotud olnud? Lõppude lõpuks võib ka hiina ja peruu kunstis sarnaseid jooni leida, mis aga üldsegi nende ühist päritolu ei tõesta.

Saladuse paljastamine on toimunud järk-järgult, palju aastaid kestnud arheoloogiauuringute käigus. Mitme põlvkonna õpetlaste jõupingutused on avastanud nii klassikalisest Tiahuanacost palju vanemaid Boliivia kultuure kui ka kultuure, mis on päritolult ilmselt seotud Chavíniga, ent territoriaalselt lähemal Titicaca vesikonnale.

1939. aastal uuris ameerika arheoloog A. Kidder teisel pool Titicacat Pucara linnusasulat. *Pucara* tähendab kindlust, kindlustatud varjupaika. See on Mägi-Peruu levinumaid kohanimesid. Antud juhul ei ole see aga täpne. Kidder nägi enda ees jõekaldal ulatuslikku linnust, mille varemetes võis eraldada mitut monumentaalehitist. Üks

neist osutus templiks, mille varemeist leiti palju kivikujusid.

Sellised skulptuurid on Pucara kultuuri kõige iseloomulikum eripära. Nende seas on ülaosas paiknevate voluutidega nelinurkseid steele, mille külgpindadel asuv ornament koosneb kui välgu siksakkidest; on ka ruumilisi skulptuure, mida Andides harva esineb.

Mõned steelid on olnud tugisammasteks: nende ülaosas on aste, millele pidi kinnituma põikplokk.

Algul tundus, nagu kohtaks pucara stiilis steele vaid Titicaca vesikonna põhjaosas, kuid seejärel sai selgeks, et neid on ka Tiahuanacos endas. Ühe monoliidi avastas möödunud sajandil rännumees Antonio Raymondi. See kivi oli Arapa järve ääres asuva samanimelise küla kiriku uksesilluseks. Järv on jõe kaudu Titicacaga ühenduses, Arapa asula paikneb aga Tiahuanaco suhtes Titicaca kaugeimas sopis. Otsejoones lahutab neid 114 kilomeetrit.

Steel oli kirikusse sattunud lähedal asuvast Pucara kultuuri asulast. Võis loota, et sillusena viibib steel ohutus kohas, ent asjasse sekkus Cuzco Arheoloogiamuuseumi toonane direktor. Ta otsustas steeli oma muuseumi viia, käskides selle seinast välja võtta ja pooleks raiuda. Töölised täitsid korralduse, kuid veendusid seejärel, et ka poolekaupa oleks seda võimatu ära vedada — tükid olid liiga rasked.

Saksa teadlane Max Uhle pööras meie sajandi alguses tähelepanu sellele, et ornamendi poolest on Arapa steeliga sarnane Tiahuanaco «Kõuekivi». Seda pildistas 1903. aastal A. Posnansky, kuid hiljem läks see kaduma. Igaühel, kes on kunagi arheoloogiaekspeditsioonidel olnud, on kerge ära arvata, mis kivist sai: muidugi hakkasid kohalikud elanikud selle seest kulda otsima ja lõhkusid kivi suurte pingutustega väikesteks tükkideks. Mõned neist leidis Posnansky tühjaks jäänud küla ühest majast palju aastaid hiljem uuesti üles.

1975. aastal astus peruu arheoloog Sergio Jorge Chaves avalikkuse ette sensatsioonilise teatega. Osutus, et Arapa sillus ja Tiahuanaco «Kõuekivi» on ühe ja sama monoliidi osad, mis olid juba vanasti tükeldatud. Tervikuna oli see 5,75 meetrit kõrge ja kaalus ligi 6 tonni.

Hakati oletama, kuidas osa steelist Tiahuanacosse sattus. Nähtavasti tassiti see Arapa järve kaldale, et kokkuseotud kõrkjapaatidest parvel edasi toimetada, kuid siis juhtus õnnetus: monoliit kukkus pikali ja purunes. Aga

võib ka olla, et tollalgi talitasid inimesed Cuzco muuseumi direktori meetodil. Nähes, et püstitatud ülesanne käib üle jõu, purustasid nad steeli ja vedasid ära ainult 2,5 tonni kaaluva väiksema tüki.

Tehniliselt on selline operatsioon küll mõeldav, kuid miks ja kellele seda vaja oli? Kas tegid seda tiavvanakulased, kellel võõrast iidolit tarvis läks, või tõid Pucara kultuuri loojad ise pühakuju uude asukohta üle hulk sajandeid enne Päikesevärava ehitamist?

Igal juhul kergendas «Kõuekivi» kultuurilise päritolu täpsustamine ka mõnede teiste Tiahuanaco piirkonna muististe Pucara loojate tööna identifitseerimist. Linnuse ühest osast leiti ka selle kultuuri savinõukilde.

Nende anumate ornamendimotiive ei ole seni piisavalt tundma õpitud. Liiga vähe on veel leitud suuri fragmente, tervetest eksemplaridest kõnelemata. Ent juba praegu on sarnasus Tiahuanaco kujutistega kaheldamatu. Pucara kultuuri keraamikal näeme sauadega «greife» ja «ingleid», nelinurksete silmaaluste märkidega antropomorfset jumalust. Tõsi küll, ei ole leitud ühtegi kiirtepärja kujutisega killukest.

Pucara kultuur eksisteeris viimastel sajanditel enne meie ajaarvamist. Ta oli Tiahuanaco kultuuri kujunemisel üks põhiallikaid, samu kunstilisi kujundeid hakkasid järgima hilisemad meistrid; eeskuju saadi ka selles osas, mis puutub ühiskonnakorraldusse. Ehkki me ei tea Pucara kultuuri loojate ühiskonnaorganisatsioonist ausalt öeldes mitte kui midagi, tõestab suurasulate ja monumentaaltemplite olemasolu iseendast, et sel kaugel ajajärgul ei elanud Titicaca vesikonnas mitte ürghõimud, vaid tsivilisatsiooniloojad.

Pucara kultuur muutus siduvaks lüliks ahelas, mis Tiahuanaco ja Chavíni kultuure ühendas. Teine lüli leiti ahela teises otsas pärast Paracase kultuuri avastamist ja uurimist.

See avastuslugu on järgmine. Limast 200 kilomeetrit lõunas tungib ookeani kõrbeline Paracase poolsaar. 1927. aastal kaevati siit peruu arheoloogi Julio Tello juhatusel välja kaks võrratute, vanuse kohta otse uskumatult hästi säilinud kangastega matust. Kuigi osa neist olid maa sees lebanud peaaegu kaks ja pool tuhat aastat, ei olnud materjal üldsegi pehkinud, vaid oma koe ja värvierksuse säilitanud. See on seletatav absoluutse kuivuse ja ühtlase temperatuuriga.

Poolsaarel välja kaevatud haudade üht tüüpi hakati nimetama *cavernas* — koopad. Need on uuristatud I aastatuhande keskpaiku e. m. a. Surnud on neis maetud sügavatesse maa-alustesse kambritesse, mille ülaosas on kitsas sissekäik. Igas sellises koopas on kuni 30 maetut, keeratud lihtsamustrilistesse kangastesse. Oli ka vähema arvu matustega lihtsamaid haudu. Mitmed koljud kandsid eluajal tehtud trepanatsioonide jälgi. Pole mingit kahtlust selles, et indiaani arstide operatsioonidel polnud mitte meditsiiniline, vaid riituslik ja maagiline eesmärk. Elusa inimese koljutükk pidi selle omanikule erakordse võluväe andma. Albert Schweitzer on taolisi kujutelmi Gaboni neegrite juures kirjeldanud; täiesti võimalik, et need olid ka Ameerika indiaanlaste seas levinud.

Juba pärast Tello surma õpiti *cavernase* tüüpi kultuuri tundma Ica orus, mis jääb põuasest poolsaarest lõuna poole. See sai nimeks Paracas. Kultuuri iseloomustavad nii kangad kui ka pärast põletust pealekantud mitmevärvilise mustriga anumad, kusjuures iga värviväli on sisselõigatud joonega piiratud.

Teine Tello poolt Paracase poolsaarel väljakaevatud matusepaik sai nime Nekropolis ja praegu dateeritakse see umbkaudu II—IV sajandisse e. m. a. Surnud asetsesid maa-alustes kambrites. Hauaruumi kohal maapinnal oli koldeasemega õueke, kus enne matmist keha võib-olla mumifitseeriti. Lahkunute juurest on leitud peaaegu kaunistusteta savinõusid ja luksuslikke kangaid. Mõne muumia rõivastamiseks ja sissemähkimiseks kasutatud riidekanga pindala ulatub 300 ruutmeetrini. Mitme tehnilise näitaja poolest ei ole neile kangastele võrdseid kogu maailmas, ja tuleb vaid imeks panna, kuidas primitiivsetel kangrutel õnnestus sellist täiuslikkust saavutada. Nekropolise materjal on sidelüliks Paracase kultuuri ja palju hilisema, lõunaranniku Nazca kultuuri vahel, millest teeme juttu järgmises peatükis.

Siinkohal huvitab meid ainult Paracase kultuur — *cavernas*.

Oma arengutee alguses oli Paracase kultuur täiesti Chavíni tsivilisatsiooni mõju all, selle erinevusega, et siin, lõunarannikul, elati lihtsamalt ega ehitatud monumentaalseid templeid. Hiljem toob kohalik elanikkond sisse oma traditsioonid, kujutised lähtuvad iidsest kaanonist, kuid sellele vaatamata on selge, et nende sisuks jääb ikka seesama mütoloogiline olevus, keda austati juba Chavín de

Huántaris — sauasid hoidev kihvuline jumalus. Ja ootamatult ilmub umbes VI sajandil e. m. a. uus süžee — suurte ümmarguste silmade ja naeratava suuga ümarpea. Pead ümbritsevad kasvundid, kohmakas keha võiks kuuluda nii loomale kui ka inimesele. Veidi aega hiljem saab see olend võrdlemisi realistliku antropomorfse kuju, kelle näo ees on kuldne mask.

Kunstiuuendused käivad käsikäes ühiskonnamuutustega. Esmakordselt ilmuvad sel ajajärgul lõunarannikule kuni ruutkilomeetrise pindalaga suured asulad, mis põlluharijate ja kalastajate väikesed külad välja vahetavad. Viimastel sajanditel enne meie ajaarvamist kujuneb sel baasil välja Nazca tsivilisatsioon.

Mis Paracases uuendusi põhjustas? Kust suuresilmne jumalus ilmus? Ameerika teadlane A. Sawyer tuli välja seisukohaga, mille järgi oli selle prototüübiks üks kaputsiinahvidest. Rannikul niisuguseid ahve ei ela, need on troopikametsade loomad. Järelikult tulid Paracasesse uued elemendid kuskilt idast. Paracase omadega sarnaseid kujutisi on tõesti hiljaaegu avastatud kagust, Pucara kultuuri varajastest etappidest, mõnede kivikujude juures.

Võib-olla ei suuda teemas mitte kodus olev lugeja meie jutustust hästi jälgida. Kultuure ja rahvaid, keda me talle tutvustame, tuleb aina rohkem ja nende nimesidki on raske meelde jätta. Tegelikult on ajalookaart veelgi keerulisem, kui arheoloogid seda nüüdisajal ette kujutavad. Kui sellest aga välja tuua peamine, siis kulgesid sündmused ilmselt järgmiselt.

Iidsetel aegadel tekkisid Andides kaks peamist kultuurikeskust: üks Põhja-Peruus, teine aga Titicaca järve vesikonnas. Esialgu oli juhtiv seisund põhjapoolsel territooriumil. Sajanditega tõusis üha lõunapiirkonna tähtsus. Jutustades sündmustest I aastatuhande II poolel e. m. a. kirjeldamegi seda perioodi, mil Titicaca piirkonna hõimude mõju esmakordselt väljapoole Boliivia kiltmaad levib.

Tulgem niisiis tagasi selle piirkonna kultuuride juurde. Pucara kultuuri varajastele etappidele iseloomulikud kunstistiilid said nimeks *asiruni* ja *yaya-mama* (või *pajano*). Neid eristati 1970-ndatel aastatel kivikujude põhjal, kuid peetakse usutavaks, et nendega on seotud üks Tiahuanaco linnast leitud keraamikatüüpe. Eespool mainitud ehitise järgi hakati seda nimetama *calasasaya* stiiliks. Võib-olla on õigem *asiruni*'t ja *yaya-mama*'t pidada Pucara varajaste etappide või variantide asemel I aastatuhande II poole iseseisvaiks kultuurideks e. m. a. Nii või teisiti on need kolm kunstistiili kahtlemata suguluses.

Yaya-mama stiilil on palju ühismotiive Paracase kultuuri lõpu ja Nazca kultuuri alguse kujutistega. Ennekõike on needeks kasvunditega näod, s. t. ümarsilmse jumaluse kujutised, teiseks aga maskid. Varasemad maskid on selle mütoloogilise olendiga täiesti ühte nägu. Nad on kaunistatud silme alla tõmmatud lainejoonornamendiga. Kas see sümbol on järsku sama tähendusega nagu Tiahuanaco jumala «pisarad»? Hilisemad maskid ei kata mitte kogu nägu, vaid ainult lõuga ja osa põskedest. Surnu näole asetatuna teevad nad selle jumaluse sarnaseks, sest ka jumalust ennast oli hakatud kujutama näoga, mille alaosa katab mask.

Paistab olevat kõige tõenäolisem, et Tiahuanaco poolallmaatempli jumalakuju «habe» on samuti kuldmaski kujutis. Pärast *yaya-mama* stiili eristamist, mis nii kronoloogiliselt kui ka süžeeliselt on lähedane e. m. a. viimaste sajandite lõunaranniku indiaanikunstile, sai selgeks, et kuulus kuju on üks tüüpilisi näidiseid. Pole juhus, et ta nii oluliselt Bennetti steelist erineb: neid kaht mälestist lahutab peaaegu tuhat aastat.

Ent kuidas sattus «Habemik» poolallmaatemplisse? Kas leidsid tiavvanakulased ta kusagilt VII sajandil ja tõid endi juurde kui iidse reliikvia? Tõenäoliselt mitte. Nii see tempel kui ka Calasasaya on ehitatud rohkem kui kahe tuhande aasta eest. Ainult see asjaolu seletab, miks templiseinad olid kivipeadega kaunistatud. Sel ajal olid veel säilinud mõningad Chavíni kultuuri traditsioonid, aga Tiahuanaco õitseaja lävel, m. a. j. I aastatuhande II poolel, iidseid näidiseid vaevalt nii täpselt kopeeriti.

Niisiis oli kultuurimõjutuste järjepidevus järgmine: Chavín — Paracas — Pucara — Tiahuanaco. Piki seda ahelat levisid ideed ja eeskujud loodest kagusse. Samal ajal tuleb ilmsiks ka vastassuunaline liikumine: *yaya-mama* — Paracas. Tekib aga järgmine probleem. Osutub, et Paracase rannikukultuuril puuduvad teatavad jooned, mis on omased nii Chavínile kui ka Titicaca vesikonna hilistele kultuuridele. Nende hulka kuuluvad näiteks greifikujutised. Kuidas saab see võimalik olla, kui just Paracas oli ometi peamine vahelüli?

Asi on selles, et Paracase kultuurist on teada mitu varianti. Mõnda neist ei kohata rannikul, vaid Kesk- ja Lõuna-

Peruu mäestikuorgudes. Kas ei võiks oletada, et just nende mägismaavariantide kaudu ulatus Chavíni mõju Titicaca vesikonnani? Paracase muistiseid on mägedes välja kaevatud, kuid selle tulemusena häid kultuskunstinäidiseid avastada ei õnnestunud. Ja siis selgus, et neid on leitud juba ammu, ainult neid ei osatud õigesti käsitada.

1835. aastal kaevati kuskil Cuzco piirkonnas teadmata asjaoludel välja aare, mis koosnes vähemalt viiest kuldesemest. Neist huvitavaimad olid 20 sentimeetri pikkune ese, mis kujult sarnanes inkade ehtenõela *tupu*'ga, ja 13,3-sentimeetrise läbimõõduga lame ketas. Ilmsed ehtenõelad olid tõenäoliselt mitte riiete kinnitamiseks, vaid kaunistuseks peakatteile. Aare kingiti Peruu tolleaegsele presidendile kindral José Rufino Echeniquele. Sellest ajast kannab ümmargune ese «Echenique ketta» nime.

Esimene teadlane, kes esemega tutvus ja kes selle, tõsi küll, väga halvasti üles joonistas, oli Peruu alistamisaegsete kroonikate tuntud avaldaja Clements Markham. Ta näitas seda William Bollaertile, ühele vähestest inimestest, kel XIX sajandi keskel oli mingisuguseidki teadmisi hispaaniaeelsetest muististest. Bollaert oli muide kalendrite uurimisele pühendunud ja pidas leidu kõhklematult inkade kalendriks. Ebatäpsusi täis «kalendrijoonis» on palju aastaid peruaniste ummikusse ajanud, sest inkade kultuuris ei ole midagi selletaolist üldse olemas.

Ameerika uurija J. Rowe püüdis vanale leiule eelarvamusteta läheneda. Ta oli kindel, et inkade kultuuriga pole sel mitte midagi ühist. Seevastu meenutas kettal kujutatud nägu Paracase meistrite töid. Õnneks on palju kordi omanikku vahetanud «Echenique ketas» tänini säilinud, lisaks avaldati 1937. aastal selle ülesvõte. Kahtlused hajusid — ese oli välja taotud mitte inkade ajal, vaid umbes kaks tuhat aastat varem. Need, mida Markham kalendrimärkideks pidas ja mis rõngana ümber keskel paikneva näo asetsevad, sarnanevad kõige rohkem ümarsilmse jumala peast välja ulatuvate kasvunditega, kuid ka Päikesevärava jumala kiirtepärjaga. Oletus muutus eriti usutavaks pärast seda, kui Rowe oli ühest Peruu kollektsioonist teise graveeritud ketta leidnud. Sellel tungivad kiired kaugele välja ja üksteisega kokku ei sula.

Ketastest veel huvitavam on *tupu*-vormis ehe. Sel näeme olendit, kelle keha on vaataja poole küljetsi, nägu aga otsevaates. Ümmargune kasvunditega pea kuulub kahtlemata Paracase ümarsilmsele jumalale või siis tema lähimale sugulasele. Samal ajal vastavad kasvundite asetus ja kuju (tipud on ümarad või lõpevad kiskjapeadega) huari ja tiahuanaco jumalate kroonikiirte asetusele ja kujule. On ka teistsuguseid tunnuseid, mille analooge tuleb otsida kord varajastest ranniku-, kord hilisematest mäestikukultuuridest. Kahjuks ei ole tuntud joonistus päris täpne, ese ise on aga kuhugi ära kadunud.

Echenique kollektsiooni kuuluvate esemete tegeliku valmistamisaja kindlaksmääramine võimaldas sulgeda Chavíni ja Tiahuanaco kultuure ühendava ahela. Võib eeldada, et paracase, pucara, *yaya-mama* kunstistiilide baasil kujunes meie ajaarvamise esimestel sajanditel välja *lucurmat*'i stiil, milles on valmistatud palju Tiahuanaco kujusid. I aastatuhande keskel m. a. j. töötati seda stiili ümber ja unifitseeriti, pannes seega aluse klassikalise tiahuanaco hiilgavale kunstile.

Ent seniajani ootab vastust hulk tähtsaid küsimusi. Näiteks ei ole kõik selge kiirtekrooniga ümarsilmse jumala päritolus. Juba tema vanimad kujutised on rafineeritud ja keerukad, siin on tunda pikaajalist kunstitraditsiooni.

Aga miks säilisid kunstis nii visalt Chavíni kultuuri traditsioonid? On ju müütiliste olendite poosid, atribuudid, nagu sauad, maod, jaaguarikihvad, kultuurist kultuuri üle kandunud ja aastatuhandeteks muutumatuks jäänud.

Tuleb tunnistada, et me ei tea peaaegu mitte midagi ei kujude meistritest ega nende töid juhtinud preestritest. Me näeme ja võrdleme ainult vanade peruulaste esemeid, ent ei kujuta peaaegu üldse ette, kuidas nende inimeste argielu kulges, mis kehtivaid tavasid muutma sundis, või vastupidi — mis kõrvalekaldumatult traditsioone järgima ajendas, mis selle, mitte aga teise eeskuju valimise põhjustas.

Peadekütid

Aga nüüd laskume taas mägedest alla rannikule. Ranniku lõunaosa on Peruu põuasemaid kohti, siin ei saja iialgi vihma. Nii ei olegi palgid, mis on 2000 aastat tagasi mingi maja tugisammasteks olnud, ära mädanenud, vaid hoopis kivistunud. 1926. aastal pildistas seda La Estaque-

ria nime all tuntud unikaalset arheoloogiamälestist ameerika teadlane A. Kroeber. Praeguseks ajaks on enamik 188 palgist inimese poolt purustatud.

Eespool mainitud Paracase poolsaar poolitab lõunaranniku kaheks umbes võrdseks osaks. Põhja poole jäävad Pisco ja Chincha org ning mõned veidi väiksemad orud, lõuna poole aga Ica, Nazca ja Acari. Veelgi rohkem lõunas tungivad mäed nii kalda lähedale, et niisutamiskõlblikku maad seal peaaegu polegi, mistõttu ka muistiseid on seal vähe.

Peruu teadusliku arheoloogia rajaja Max Uhle viis eelmise sajandi lõpul ühed oma õnnestunumatest väljakaevamistest läbi Nazca ja Ica orgudes. Ta leidis hulga eredalt kirjatud savinõudega matusepaiku. Tuli ette ka tekstiili, kulda, puuesemeid. Põhiliselt kuulusid Uhle avastatud hauad kahte kultuuri: hilisemasse (IX—XVI saj. m. a. j.), mis sai pärast nime Ica, ja varasemasse (III sajand e. m. a. — VI sajand m. a. j.). Nüüdisajal on arheoloogide käsutuses palju nende kultuuride keraamikat. Esemeid omavahel võrreldes õnnestus üksikasjalikult välja selgitada, kuidas on aja jooksul nende kuju ja kaunistused muutunud. Real juhtudel oleme võimelised kindlaks määrama, et üks anum on tehtud teisest varem või hiljem täpsusega 25—30 aastat, kuid absoluutarvudes hindame vanuse siiski vaid kahe-kolme sajandi täpsusega.

Nazca kultuuri algusaja nõud on väga dekoratiivsed. Need on kaetud eredate ja kirevate loomade, lindude, taimede, mütoloogiliste olevuste kujutistega. Detailid on edasi antud mõnevõrra tinglikult, üpris lihtsalt, liigsete joonteta. Tihti üks või teine motiiv kordub, olles eri värvidega maalitud. Ühel maalingul on 7—8 sellist erinevat värvi, pooltoone arvesse võttes aga rohkemgi. Ka Nazca perioodi hilisematel nõudel kohtab selgeid ja mitmevärvilisi kujutisi, kuid ilmuvad veel teistsugused — segased, läbipõimunud, üksteisesse kiilunud joonte ja keeriste kombinatsioonid. Korrapealt ei saagi aru, et nad kujutavad meile juba tuttavaid kuldmaske mütoloogiliste olendite nägudel või sauasid nende käes. Mustad kaheharulised ornamendid, millega spiraalid ja mügarad üle on külvatud — need on tundmatuseni moonutatud maharaiutud inimpeade kujutised. Üha naturalistlikumate trofeepeade vööd kaunistavad Nazca kõigi perioodide savinõusid. On ka päid käes hoidvaid ja neid õgivaid müütilisi olevusi. Kui on kujutatud preestreid, siis on nende kõrval altaritel

jällegi pead. Tõsi küll, nazca kunstis on ka muid süžeesid (jahimehed, kalurid), kuid kes tunneb nende tegelikku tähendust? Kui graatsiline ja süütu on näiteks lillede kohal ringlev koolibri! Ent teisel pildil on needsamad kergetiibsed linnud koos raevunud mütoloogilise koletisega, kes hoiab käes veriseid trofeesid. Väga tõenäoline, et ümber lillede tantsiv koolibri on mingis mõistatuslikus seoses julmade tseremooniatega.

Kõige sagedamini kujutasid nazca vaasimaalijad ja kangrud kohaliku panteoni jumalusi, kes on seetõttu meile hästi tuntud. Varajasel ajastul on esiplaanil kuldmaskis antropomorfne olend — paracase ümarsilmse jumaluse otsene järeltulija ja Tiahuanaco Päikesevärava sauahoidja sugulane. Koos temaga näeme inimkotkast, kultuurtaimi hoidvaid pisijumalaid, mõõkvaala meenutavat merekoletist, ämblikulõugadega fantastilist lindu, kes neelab maharaiutud inimpäid. Hiljem need jumalused kaovad või nihkuvad tagaplaanile, ennast oma hiiglasuurteks paisutatud maskide taha varjates. Esikoha hõivavad nüüd jumalanna ja vurruline sõjamees, kes võib olla tema abikaasa.

Nazca kunstis on alati kõige valjemalt kõlanud kolm teemat: kultuurtaimed ja põldude viljakus, veeloomad ja kalapüük, inimohverdamine. Varajasel perioodil koonduvad need teemad peajumalas, paracase jumala järeltulijas. Käes hoiab ta kultuurtaimi ja maharaiutud inimpäid, suust voolab tal aga veejuga. Samamoodi, taimede ja suust voolava veega, kujutatakse nazca jumalannat. Tõsi küll, ohverdamisega see kõik otseselt ei assotsieeru. Võimaluse vangide päid ära kaksata jättis jumalanna oma abikaasale, kes teeb seda nazca jumalustele üldse omase südamerahuga. Maharaiutud pead lausa jälitavad selle kultuuri maalingutega tutvuvat vaatajat.

Mis on sellise verejanu põhjuseks? Mida me üldse nazca ühiskonnast teame?

Nii palju on teada, et tehnika arengult oli ta veelgi primitiivsem kui teised Andide tsivilisatsioonid. Erinevalt selliste kultuuride loojatest nagu Mochica ja Tiahuanaco ei tundnud lõunaranniku asukad Nazca ajastul metalle, kui mitte arvestada ehete kuldfooliumi. Vaske neil kas üldse ei olnud või siis ei osanud nad seda maagist välja sulatada. Surnutele pandi panustena kaasa hämmastavalt kauneid savinõusid, mille seinad olid vaid 2—3 millimeetrit paksud, kuid vormiti neid käsitsi ja põletati kuumadel sütel. Nad ei kasutanud ei potiketra ega põletusahju, isegi

mitte vormi vigurtoodete tarbeks, mida nende kaasaegsed põhjarannikul laialt kasutasid. Naskad ei tundnud ka nelinurkset toortellist. Põhjarannikul tehti selliseid telliseid kõrkjatest vormide sees, mistõttu tellise valmistamiseks kulus palju vähem aega ja pealegi valmistati kogu toodang ühtse standardi järgi. Ent Nazca ehitajad järgisid kaua aega iidset traditsiooni, mis oli kunagi olnud levinud kogu Peruus — nad ladusid majade seinad koonilistest savikämpudest.

Aga ükskõik kui kehv meie vaatekohalt nende tehnika polnud, ei saa nende ühiskonda siiski primitiivseks nimetada. Selle vastu räägivad Cahuachi linna, selle kultuuri varajase perioodi keskuse varemed. Linn on peaaegu välja kaevamata, mistõttu on raske tema pindala üle otsustada, kuid õhufotode järgi hinnates võis ta olla umbes ruutkilomeetri suurune. Peapüramiid jääb samaaegsetest põhja- ja keskranniku ehitistest tunduvalt maha, kuid on kõrvutatav Tiahuanaco Acapanaga. Ta on kakskümmend meetrit kõrge; kõrge kiviehitise sissekäigu suleb toortellistest müür.

Kultuuri arengu algaegadel nazca savinõud veidi erinesid üksteisest sõltuvalt sellest, millisest orust nad pärit olid. Hiljem levib kõikjal stiil, mis on iseloomulik Nazca orule, kus paikneb ka Cahuachi. Võimalik, et selle linna valitseja sai oma võistlejatest jagu ja asus küllaltki suure riigi etteotsa. Teine iseseisev keskus tekkis ajaarvamiste vahetusel Paracase poolsaare põhjaosas olevas Pisco orus. Varajase perioodi lõpul jätavad naskad Cahuachi maha. Miks, seda võib vaid oletada, kuid keraamika kuju ja mustri selged muutused, veel enam aga jumalate vahetus panteonis võivad varajasest hilisesse perioodi üleminekul olla meile tundmatuks jäänud sotsiaalpoliitiliste vapustuste järelkajaks.

On täiesti võimalik, et tulemuseks oli poliitilise keskuse üleviimine Nazcast Icasse. Mõnikümmend aastat tagasi olid selles orus veel säilinud hilisnazca suure linna varemed, mis võis kogu riigi pealinnaks olla. Nazca mõjud olid levinud ka mitmetesse mägipiirkondadesse. Õnnetuseks läksid Icas lahti suured maaparandustööd, enne kui arheoloogid eeldatavat pealinna uurima hakata jõudsid. Praegu on linnus täiesti maatasa.

Nii või teisiti võib Nazca kultuurist täiesti veendunult kõnelda kui tsivilisatsioonist. Kujutava kunsti motiivid viitavad sellele, et ühiskonnas valitses sõjakultus, mille üle vaevalt imestada tasub. Kas me teame näitena tuua mõnd vanaaja riiki, mis ei oleks oma naabreid hävitada või paljaks riisuda püüdnud? Muidugi oleks jäme viga, kui kujutaksime Cahuachi valitsejate sõjaretki ette Lähis-Ida valitsejate või Rooma keisrite sõjakäikude sarnastena.

Nazca ajastul ei olnud sõda veel kaotanud oma tihedat seost rituaaliga, kultusega. See indiaani kultuuri eripära, maiselt praktilise ja kultuslikult usulise lahutamatus jäi kauaks ajaks mõistatuseks. Indiaani ühiskondi on võrreldud stadiaalselt palju hilisematega — antiiksete ja keskaegsetega. Nii võrreldes selgus, et Ameerika põliselanikud torkasid silma patoloogilise julmusega, sellega, et normaalsed inimtunded olid neile võõrad.

Indiaanlaste julmus muutus korduvalt ajendiks nende hävitamisele. Tõsi küll, kõik teavad, et konkistadoorid saatsid ise korda veelgi suuremaid metsikusi. Kuid mõlemaid pooli juhtisid erinevad motiivid. Millega hispaanlaste massimõrvu ja vangide piinamisi ka ei ole seletatud, kuidas neid eriliste tegutsemistingimustega ka ei ole õigustatud, jäid kõik need «vägiteod» ikkagi kuritegudeks, olgugi neile vahel «pehmendavaid asjaolusid» leitud. Sel seisukohal asusid vähemalt Euroopa mõtlejad ja ühiskonnategelased. Meenutagem kas või Bartolomé de las Casast, tulist indiaanlaste kaitsjat, kes ise oli katoliku kiriku kõrgvaimulik.

Midagi muud on indiaanlaste omavahelised sõjad. Vaenulike hõimude silmis polnud tapmised ja ohverdamised sugugi taunitavad, vaid neid peeti vajalikuks oma ühtsust tunnetava ja seda muulastele vastandava inimrühma ülima hüvangu tarbeks. Mis hõimust väljapoole jäävaisse, naaberpiirkondade ja -riikide elanikesse puutub, siis neid ei peetud üldsegi inimesteks, vaid võrreldi metsloomade või deemonitega.

Taoline maailmavaade polnud mitte ainult indiaanlastel. Ürgühiskonnas ja varajastes tsivilisatsioonides jagasid seda täiel määral ka meie eellased, Vana Maailma rahvad. Õnneks on sellest ajast palju muutunud. Sellepärast kulus eurooplastel palju vaeva, et nii erinevate kultuuride esindajate psühholoogiasse süveneda. Alles praegusajal XVI sajandi dokumente üksikasjaliselt analüüsides ja indiaani nüüdisühiskondi jälgides on etnograafid indiaanlaste tegevuse juhtmotiivide mõistmisele jõudnud.

Hispaanlaste tulekuni sõdisid paljud Colombia, Kesk-

Ameerika, Brasiilia, Venezuela hõimud pidevalt oma naabritega. Sõja eesmärgiks polnud mitte ainult veritasu, riisumine, naisterööv, võiduka juhi vägevuse kasv. Inimesed püüdsid mõjutada salapäraseid jõude, millest sõltus rahva elujõud. Oma või võõra vere valamine pidi maagilisel teel metsaviljade või kultuurtaimede saagikuse kindlustama. Kui preester altarile toodud vangi keha tükeldas, tegutses ta kaashõimlaste silmis maailmaharmoonia kindlustajana, kes loodusjõude tasakaalustas ja jumalusi armuliseks muutis. Sageli ootas ohver oma saatust rahulikult: sellist surma suremist peeti austavaks, tapetut ootas sealpoolses elus kadestusväärne saatus.

Nazca ohverdamiskujutisi on huvitav võrrelda Brasiilia *tupinamba* hõimu kohta käivate andmetega. XVI sajandil elas see hõim Brasiilia rannikul ja paistis silma metsikuse ning verejanuga. Mõned tupinambade juures vangis olnud eurooplased on nähtut värvikalt kirjeldanud, kusjuures sakslaselt Hans Stadenilt on säilinud mõned naiivsed, kuid väga väljendusrikkad joonistused.

Kui tupinambad retkele suundusid, oli nende peaülesandeks elusalt vangistada ja külasse tuua võimalikult rohkem vaenlasi. Vange oli võrdlemisi kerge võtta. Kui lahingus sõjamees vaenlasel õlast kinni haaras, siis ei pannud see enam vastu ja järgnes võitjale. Nagu teada, ei proovinud vang ka hiljem jooksu pista — hõimlased lihtsalt ei võtnud enam põgenikku vastu. Pärast vangi langemist ja kindlaksmääratud kombetalituste sooritamist kaotas inimene koha oma endises kogukonnas, nüüdsest võitjate kogukonnale kuuludes. Sugulased valmistusid tema eest kätte maksma, ent kodus oleks teda koheldud argpüksina.

Võitjate asulas elas vang mõnikord palju aastaid. Ta tegi koos teistega tööd, abiellus, muretses lapsi. Kuid miski ei saanud tema saatust muuta. Jõudis kätte päev, mil nii tema kui ka ta lapsed ohvriks toodi. Purustav nuiahoop, ja juba tükeldavad naised keha ning valmistavad sellest inimsööjaile roa. Nii ohvrite kui ka tapjate käitumise määrasid kindlaks reeglid, rituaal. Enne surma lubas vang inimsööjaile ühe või teise kehaosa, samas aga kuulutas, et tema praegused piinajad leiavad ta endiste hõimukaaslaste kõhtudes kord ise haua.

Kõigi nende jubedate tavade aluseks oli ettekujutus, et vaimud ja jumalad nõuavad ohverdamisi, et inimliha söömine suurendab sööjate elujõudu. Just seepärast sööstsid

ohvri kallale kõigepealt elatanud inimesed, kes kõige enam taolist maagilist stimulaatorit vajasid.

Erinevalt tupinambadest ei olnud *munduruku* hõimust indiaanlased inimsööjad, vaid püüdsid omandada vaenlase pead. Inimene, kes sellise saagi retkelt kaasa tõi, ümbritseti austusega, kuigi tema elu sellest hetkest kergeks ei kujunenud. Mitu aastat ahistas teda palju tabusid. Seevastu võis maharaiutud pea valdaja tervele külale jahiõnne tuua. Tarvitses vaid pea metsa viia, kui loomade perenaine seda nähes nii rõõmustas, et küttidele tingimata hulga loomi saatis.

Kuid kas teeme õigesti, kui võrdleme algeliste metsahõimude kombeid tsivilisatsioonikandjate tavadega? Pöördume seetõttu Colombia indiaanlaste poole. XVI sajandil olid neil olemas väikesed ühendused, mille eesotsas seisid pealikud, ja nii ei erinenud nad ehk kuigi palju Peruu vanimatest riikidest. Siin puutusid eurooplased kokku samaga, millega Brasiilia hõimude juureski, ainult suurtes mastaapides: verise trofeejahiga, vangide üleüldise ohverdamisega, maharaiutud peadega ja väljarebitud südametega. Aga Mehhiko asteegid? Eduka sõjakäigu järel tapsid preestrid nende pealinna Tenochtitláni altaritel tuhandeid inimesi. Ja kas saigi teisiti talitada? Asteegi mütoloogia kohaselt toitub Päike ise inimverest, ja kui seda ei jätku, hukkub maailm kohutavas katastroofis. Käesoleva sajandi alguseni oli Kirde-Peruu *huitoto* hõimul säilinud väga sarnaseid kujutelmi. Nad arvasid, et lahingus tapetud sõjameeste pead lähevad toiduks jumal Husiniamuile — Päikesele.

Mis vanadesse peruulastesse, antud juhul naskadesse puutub, siis olid neil sõjatrofeed seotud eelkõige põldude viljakusega. Sellest räägivad nii kujutised, millel ühed või teised jumalad maharaiutud päid ja kultuurtaimi käes hoiavad, kui ka meie päevini käibel püsinud traditsioon.

Kui 40 aastat tagasi oleks keegi teatanud, et Peruus ja Ecuadoris seniajani iga-aastased inimohverdamised toimuvad, siis oleks seda inimest hämmeldusega vaadatud: mis totter väljamõeldis see olgu? Ja ometi on see nõnda, kuigi need kombetalitused ei toimu muidugi pealinnades ja ohvrit ei surma preester.

1953. aastal avaldas üks prantsuse etnograaf artikli, kus teatas, kuidas Cuzco departemangu äärealadel indiaanlased igal aastal ainsal eesmärgil — kindlustada võitjate põldudel rikkalik viljasaak — julmi lööminguid korralda-

vad. Teade kohe piisavat tähelepanu ei äratanud, kuid seejärel hakkas taolisi andmeid saabuma ka mujalt. 1970-ndate aastate alguseks sai selgeks, et rituaalsed lahingud on Andide indiaanikultuuridele iseloomulik eripära. Need toimuvad järgmiselt.

Enne põllutööhooaja algust kogunevad üksteisest 10—20 kilomeetrit eemal asuvate külade ja väikelinnade elanikud kindlaksmääratud paika, mis on teedest ja põldudest eemal. Sõltuvalt sellest, millisest asulast keegi saabub, liitub ta ühega kahest leerist. Kummassegi koondub mitusada inimest.

Algul kostitavad pooled teineteist poolnaljatades sõimuga, seejärel aga hakkavad lingudega kive pilduma. Lähedal seisvad naised ja vanurid õhutavad osavõtjaid takka. Pärast söömingut ja joomingut puhkeb lahing värske hooga. Kukub haavatuid: mitu inimest on juba tapetud. Nende surm ei kurvasta: mida rohkem ohvreid, seda viljakam maa! Tapetute eest edaspidi kätte ei tasuta. Vangistatuilt võetakse ära riided ja muu vara. Röövitud naised viiakse endi juurde, mõned alatiseks. Mitmes piirkonnas pühendatakse valatud veri seniajani ohvriks mäetipus kehastuvale paganlikule jumalale. Vanad mehed mäletavad, kuidas mõnikord tapetute pealuudest tassid tehti, nende verega aga põlde piserdati.

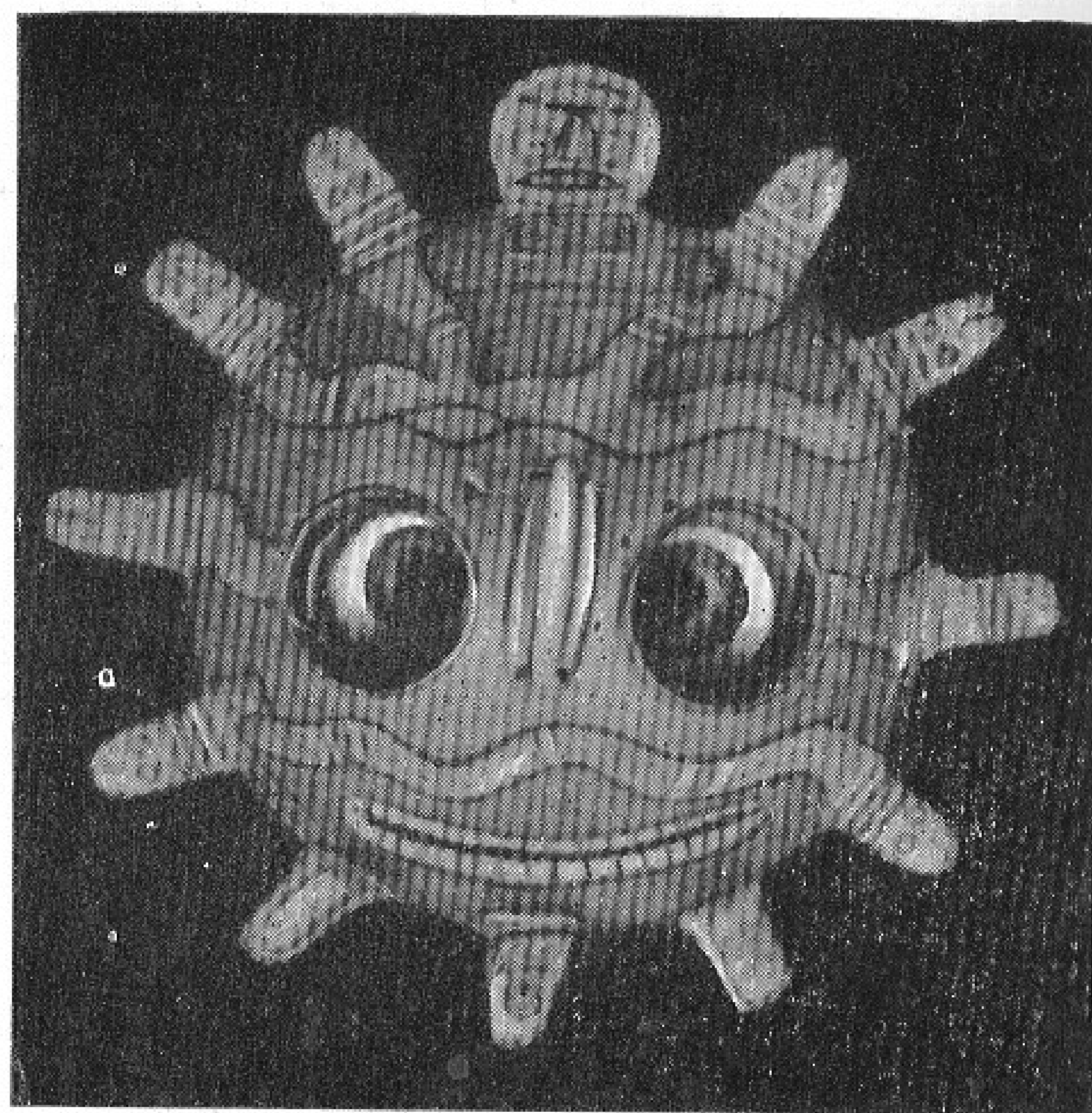
Vaatamata võimude püüdeile rituaalseid lahinguid ära keelata, elab komme ikka veel edasi. Ei ole kahtlust, et see on pärit hallidest aegadest. Nazca, Tiahuanaco, ilmselt ka Mochica kultuuri loojad nägid vangide ja vaenlaste voolavas veres nähtavasti viljasaagi panti. Taolised uskumused olid Lõuna-Ameerika lääneosas üleüldiselt levinud. Niisugustest rituaalsetest lahingutest, nagu neid nüüdisketšuade juures ette tuleb, toovad teateid näiteks ka Colombia *lile, lache* ja *quimbaya* hõime kirjeldanud hispaania autorid.

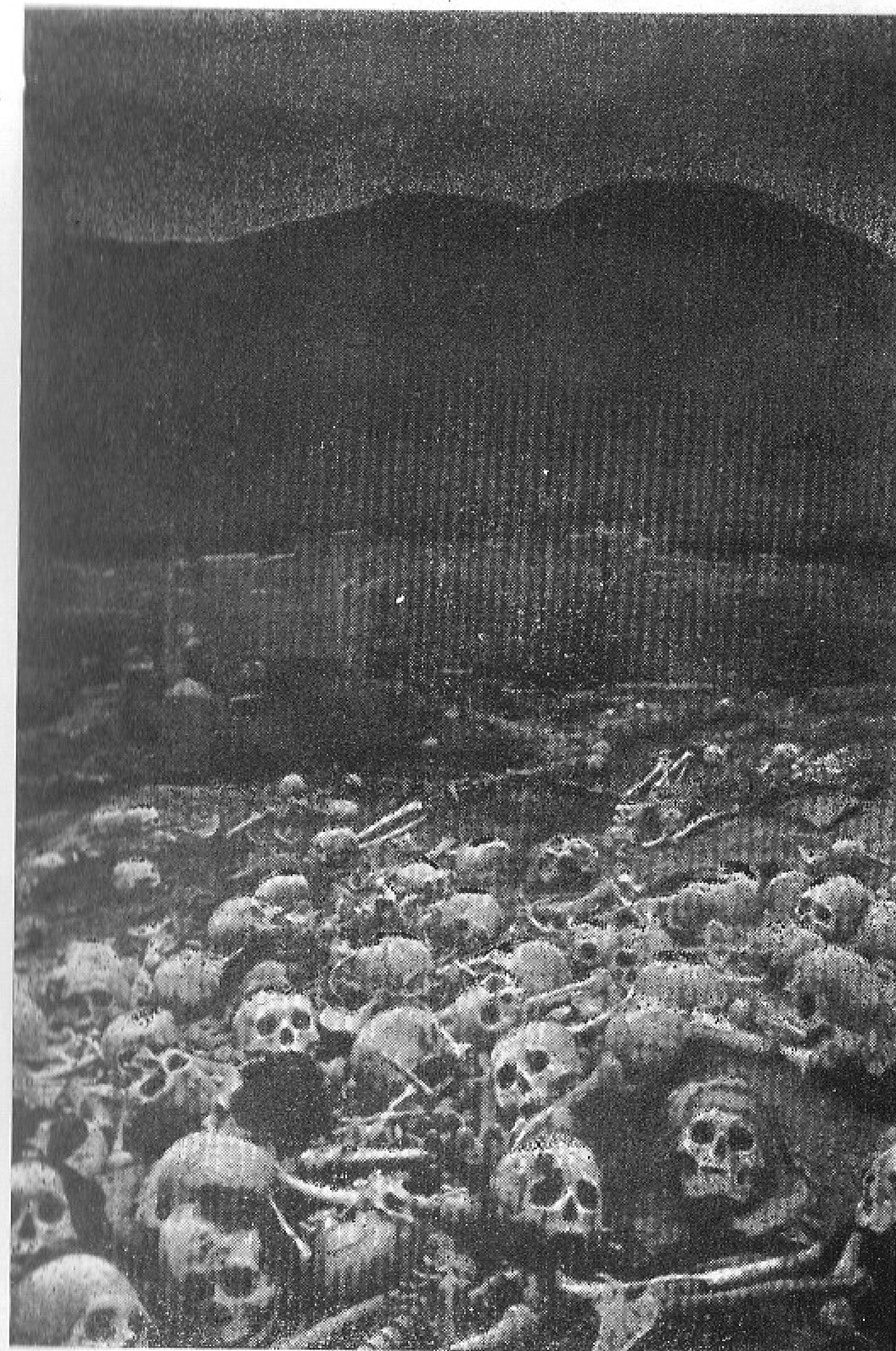
Kaart: Peruu muistsed tsivilisatsioonid.

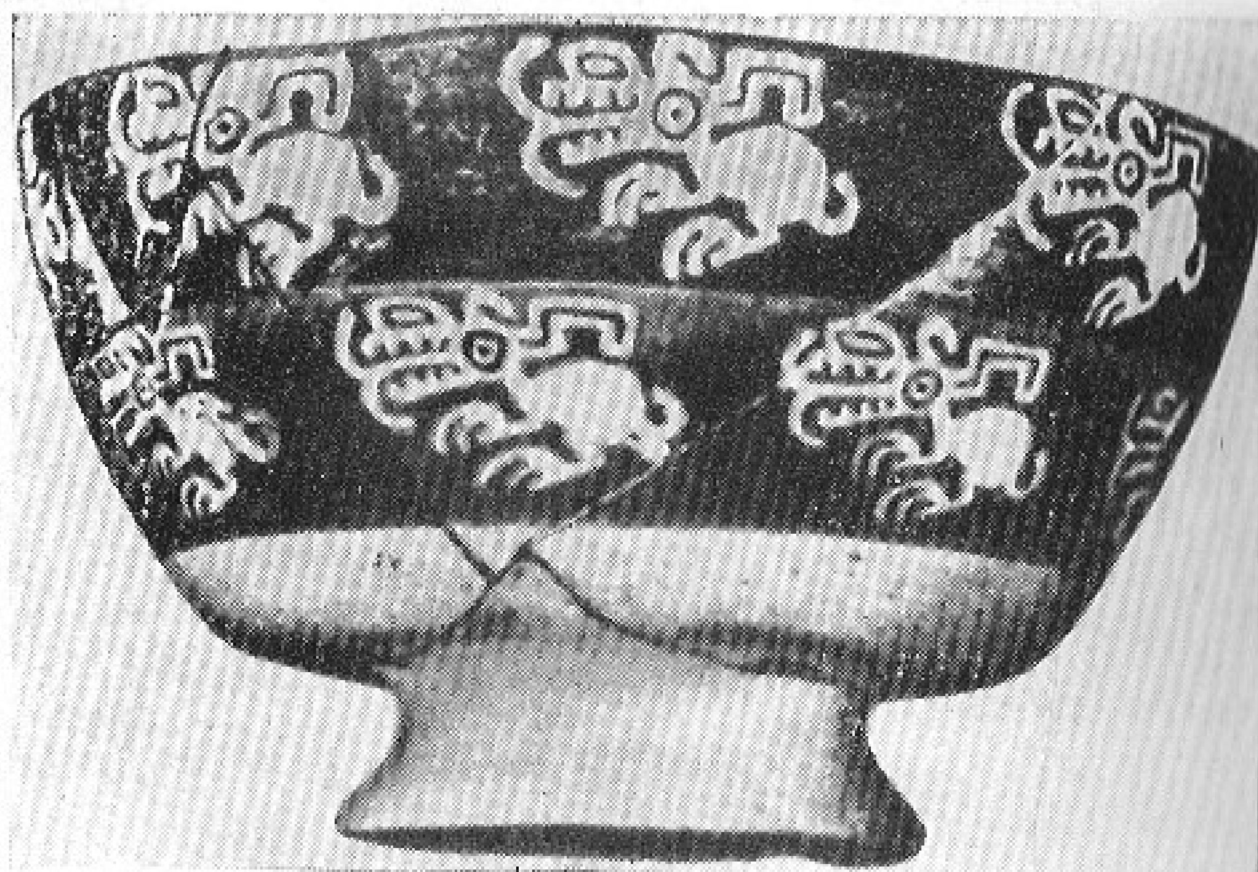
Joonistis «Habemikul» iidolil olevast kujutisest. Tiahuanaco poolallmaatempel. VI—I saj. e. m. a.

Ümarasilmset jumalat kujutav mask Paracase kultuuri hilisest perioodist. VI—II saj. e. m. a.

Niisugustena näevad välja Peruu ranniku muinasmatused pärast hauariisujate külaskäiku.

Potikedral valmistatud nõu Pashashist. Recuay kultuur. III—IV saj. m. a. j.

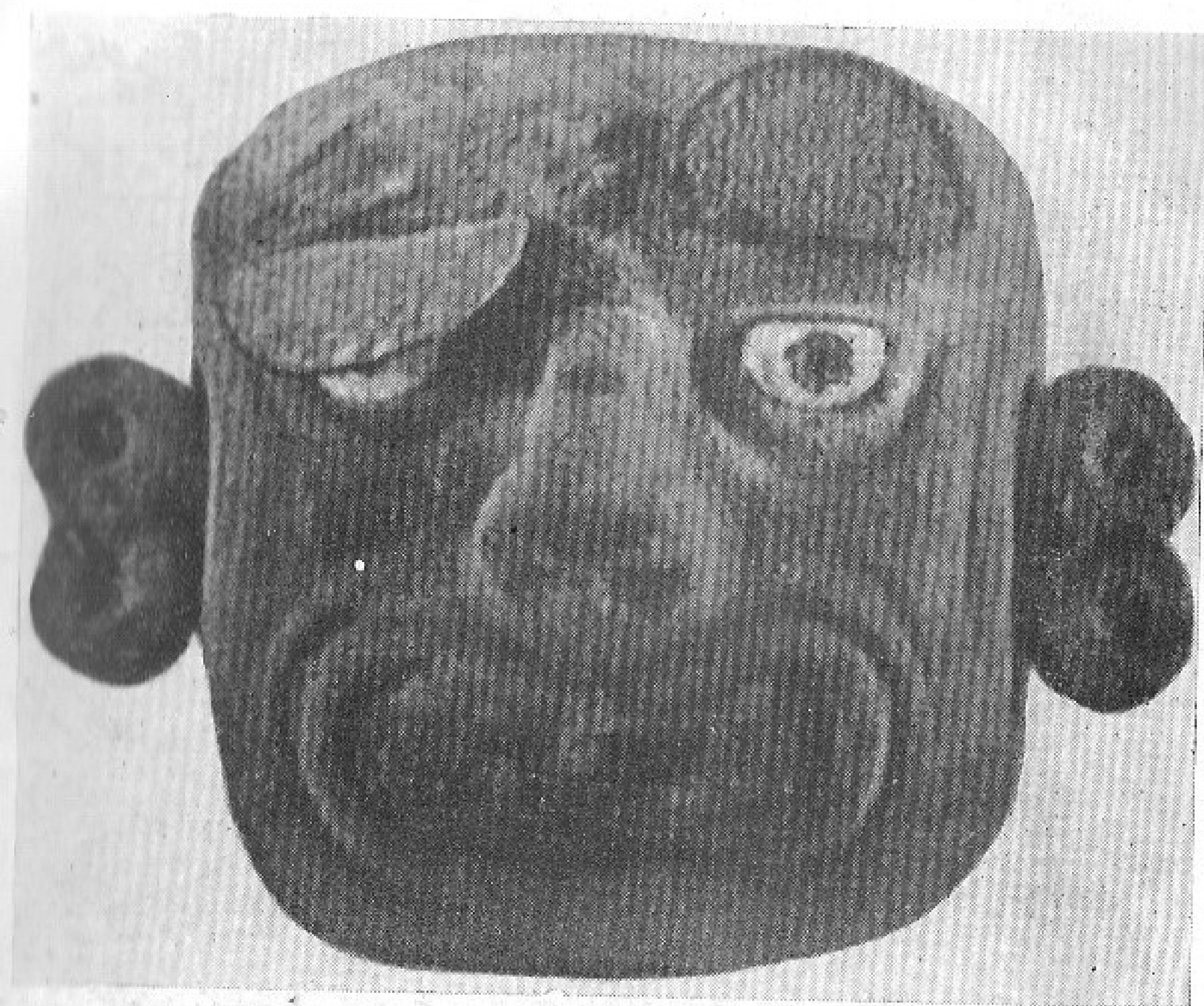
Vaenlase maharaiutud päid käes hoidvad sõjamehed. Nazca savinõu. I—II saj. m. a. j.

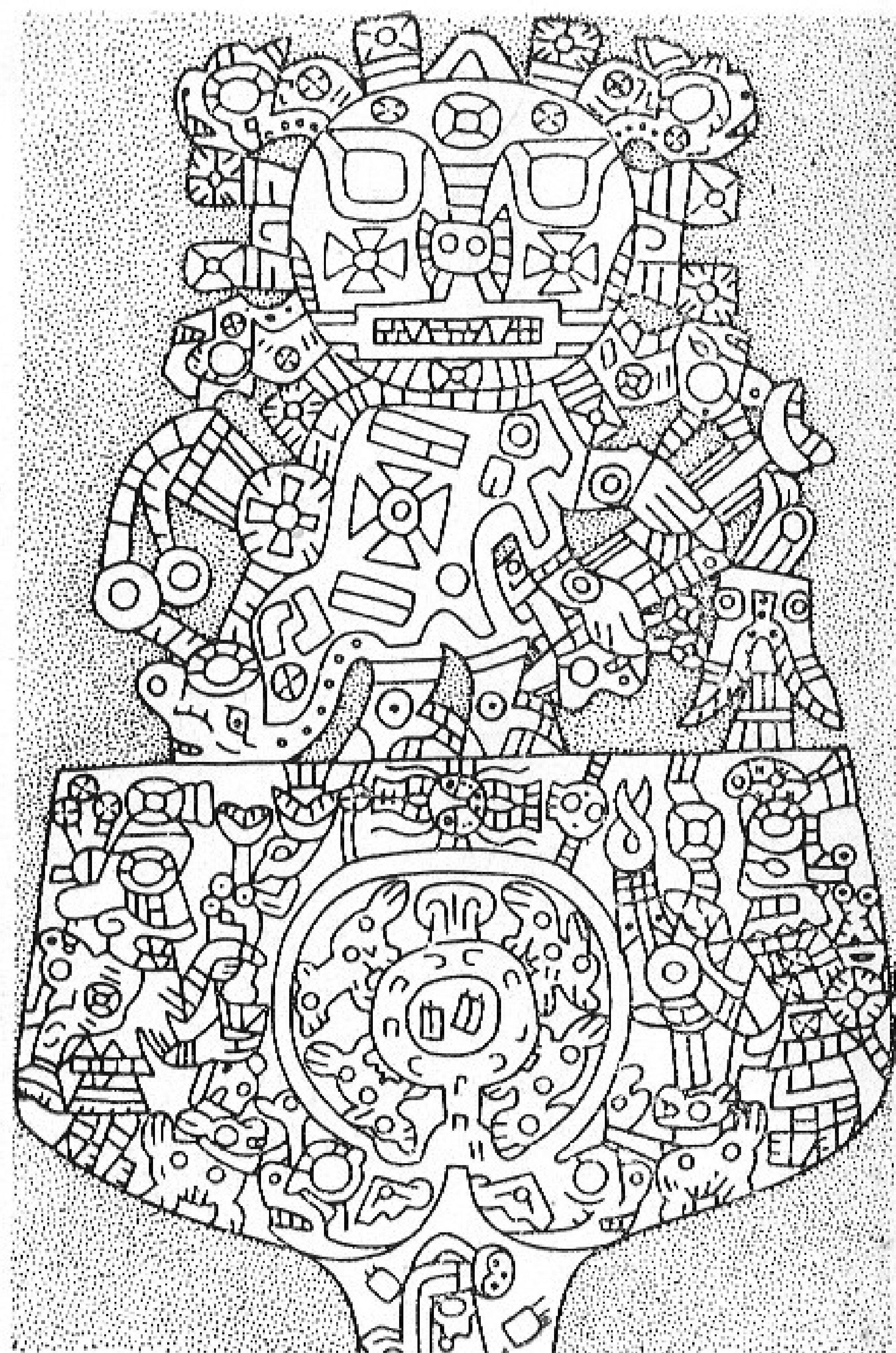
Kiviplaat sõjamehega. Serro Sechin. II või I aastatuhande keskpaik e. m. a.

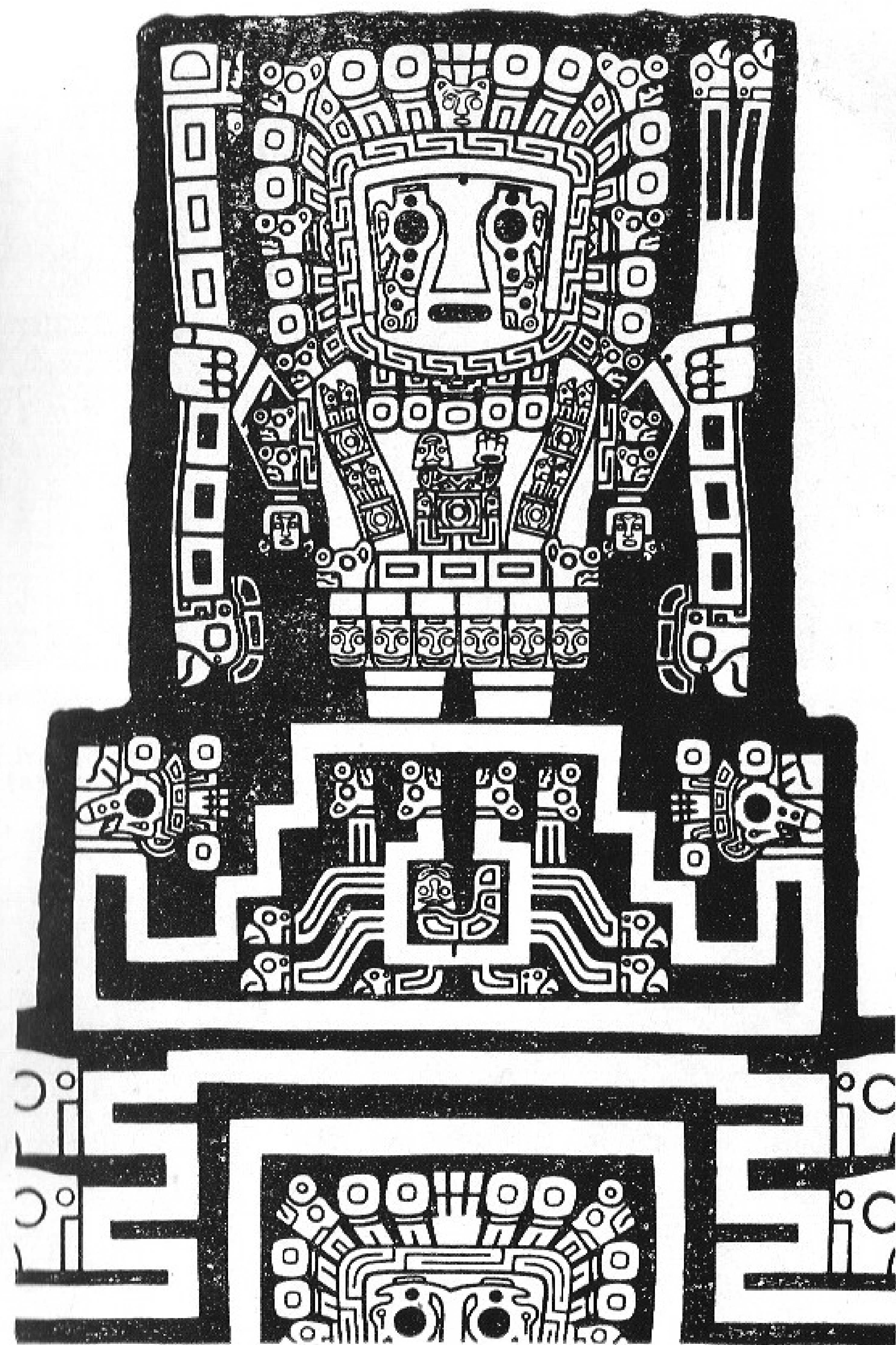
Küülikukujuline savinõu Piura orust. Mochica varane periood. II—III saj. m. a. j.

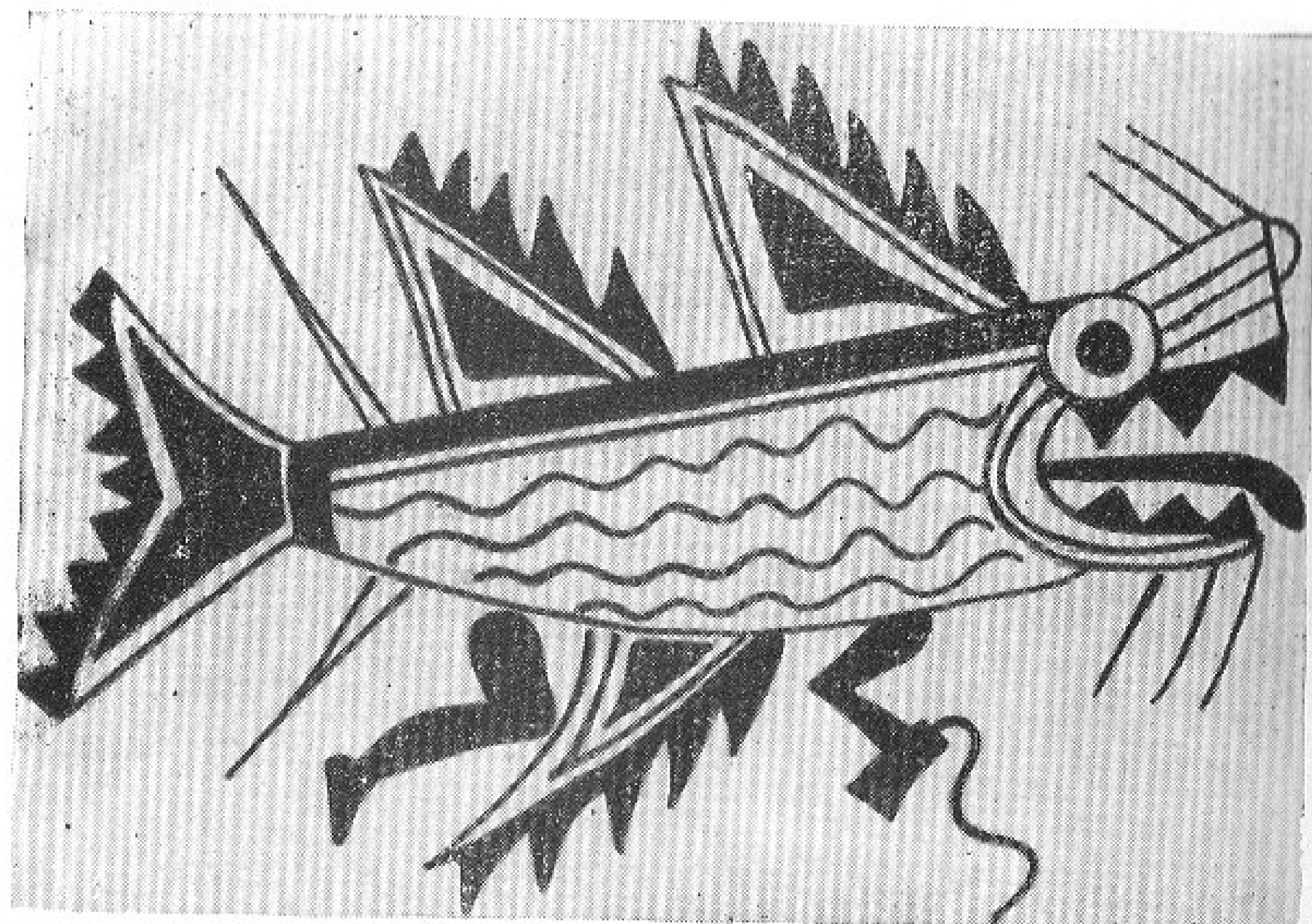
Jumaluse mask. Merikarpidega inkrusteeritud vask. Loma Negra, varane Mochica kultuur. II saj. e. m. a.—II saj. m. a. j.

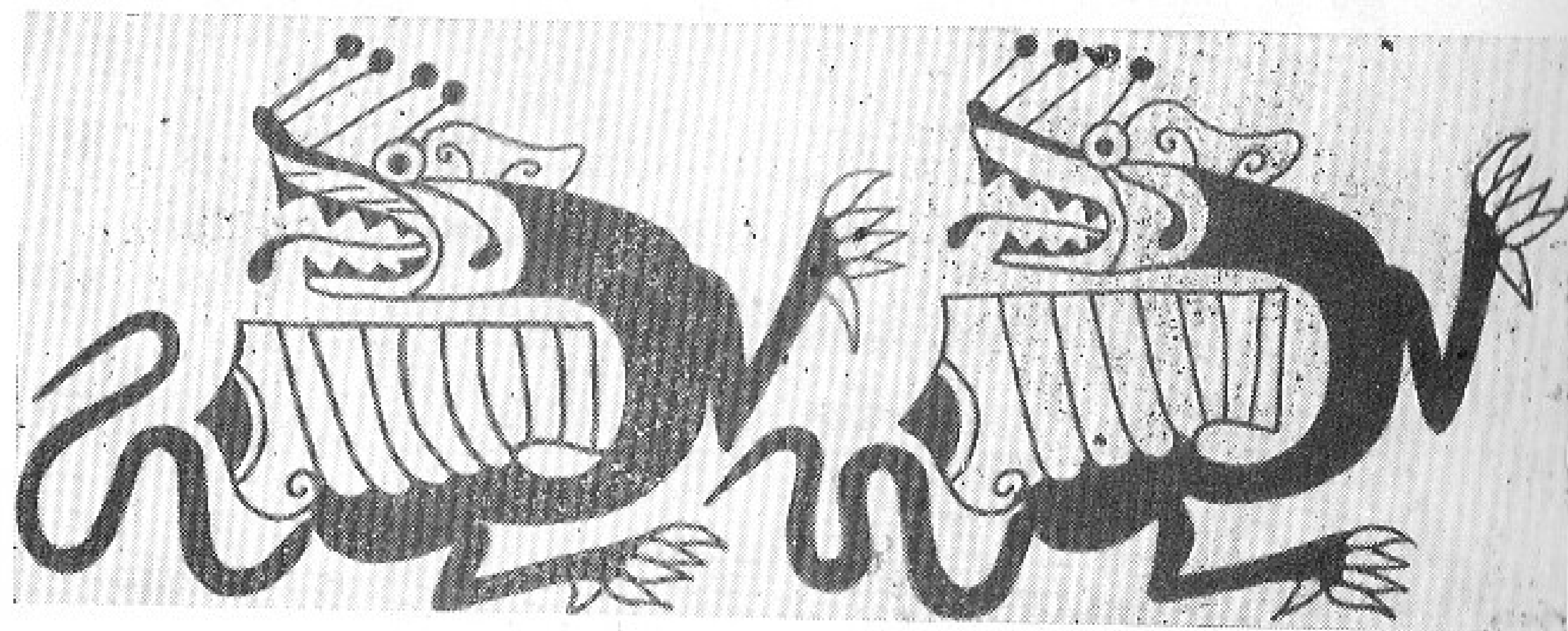
Joonistus Cuzcost leitud kuldeseme kujutisest. Olendil on tiahuanaco ja pucara «inglite» kehahoiak ja Päikesevärava peajumala kiirtepärg. Hambad on joonistatud varasele Paracase kultuurile omases maneeris. VI—III saj. e. m. a.

Sauadega jumalus. Tiahuanaco Päikesevärava keskne kujutis. VI—VII saj. m. a. j.

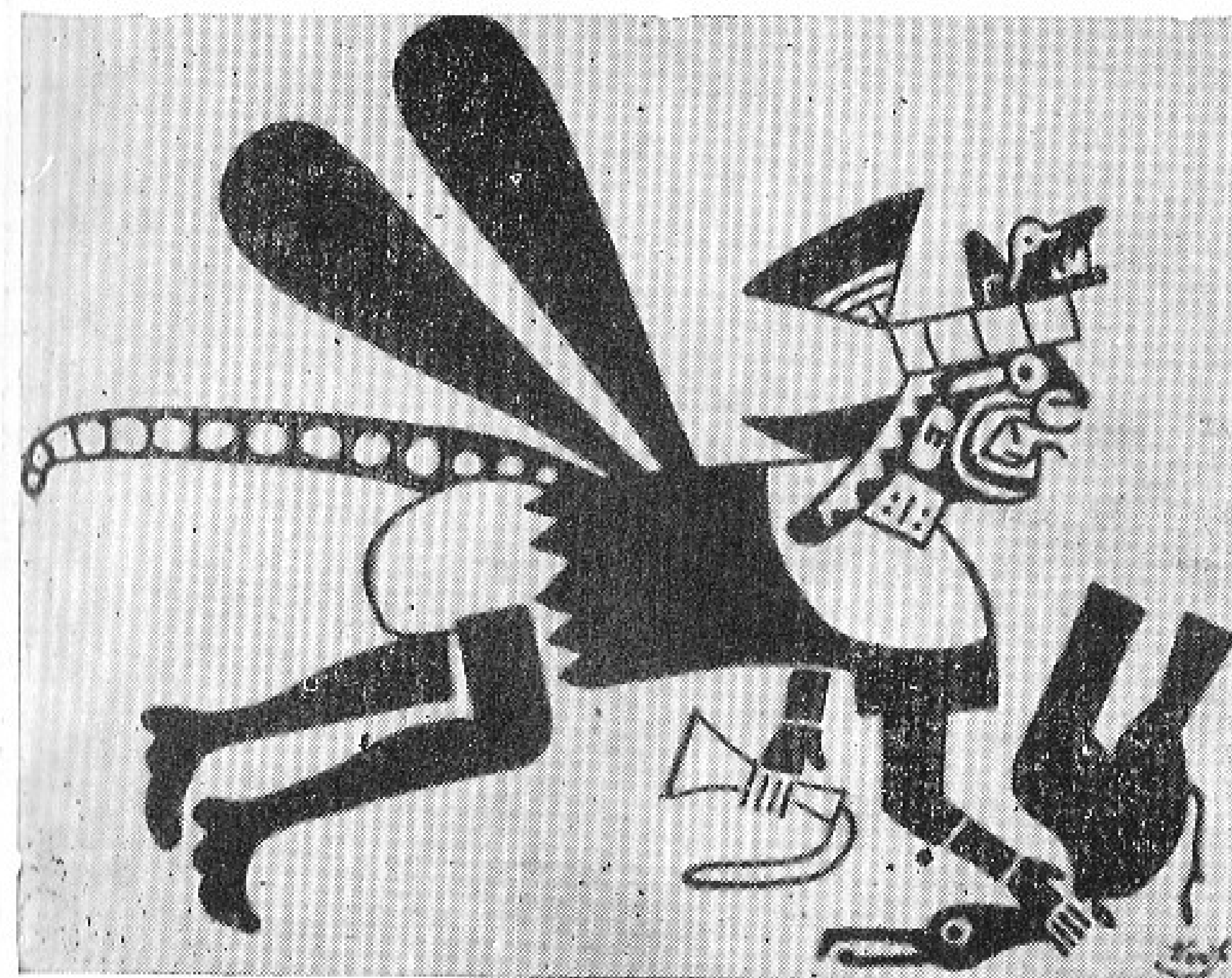
Jooniseid Mochica kultuuri savinõude kujutistest. IV—VI saj. m. a. j. Jumal-kala, kes hoiab käes ohverdamisnuga (mütoloogiline stseen).

Mütoloogiline koletis, kelle kehaks on suure soojaveemolluski koda. Peruu indiaanlased kasutasid merikarpe rituaalsel otstarbel ja hindasid neid kõrgelt.

Draakon, mis ilmus mochica kunsti Recuay kultuurist «Recuay eluka» kujutise mõjul.

Jumal-vesikiil, kes hakkab noaga linnul pead maha lõikama (mütoloogiline stseen).

Märkidega ube käes hoidvad zoomorfsed jumalused (põder, rebane, puuma).

Kotikesi käes hoidvad «rituaaljooksu» tseremooniast osavõtjad.

Kõige suuremad ja kõige väiksemad jumalad

Enne kui Peruu lõunarannik maha jätta ja põhjapoolsete tsivilisatsioonide juurde tulla, ei tohi unustada mõningaid Nazca mõistatuslikke muistiseid. Viimaste aastakümnetega on see nimi saanud tuttavaks paljudele, kes muistset Peruud peaaegu ei tunnegi. Lõunaranniku kõrbekünkaste keskel on maapinnal avastatud jooni ja kujundeid, mida võib näha ainult lennukilt.

Kujundid on hästi säilinud paikkonna täieliku inimtühjuse ja vihmade puudumise tõttu. Kui muistsed naskad jooni tõmbasid, siis nihutasid nad paigast vaid jalge all lebavaid kivikesi. Esimene tugev vihmavaling peseks need joonistused maha, sõitev auto jätaks aga sama selge ja kauasäiliva jälje. Autosõit jooniste tsoonis on praegu keelatud, kuid atmosfääri suureneva saastumise tõttu on kõrbes vihma sadama hakanud, kujundeid edaspidi kadumisega ähvardades.

Paljudele jääb arusaamatuks, kuidas õnnestus muistsetel peruulastel mitmete kilomeetrite pikkusi ideaalselt sirgeid jooni vedada. Õhust nad oma kätetööd ju vaadata ei saanud. Kas ei ole siin tegu «kosmosetulnukate» loominguga? Kas ei tõusnud indiaanlased taevasse guanakonahkadest õmmeldud õhupallidel? Ei, kõik on palju lihtsamalt seletatav.

Kui üks inimene künka tipul seistes teise liikumist juhtis, siis sel moel oli tollel võrdlemisi kerge sirgjoont tõmmata. Mis aga kujundeisse puutub, siis ei ole need nii keerulised, et kunstnik ei oleks figuuride proportsioonidest isegi tervikut nägemata saanud kinni pidada. On kujutatud loomi või loomjumalaid: ahvi, ämblikku, lindu, inimkätega mõõkvaalu. Muuseas sunnib just see, et kujundid nazca vaasijoonistustega sarnanevad, neid selle kultuuriga siduma.

Tõeline probleem peitub muidugi kujundite tähenduses. On avaldatud mitmesuguseid oletusi. Võib-olla ühendasid jooned kõrbesse laiali pillatud esivanemate haudu? Või oli see kõik midagi hiiglasuure taevakaardi taolist? Äkki joonistati neid mingisuguste tseremooniate ajal, mida jumalad pidid taevast pealt vaatama?

Esimese hüpoteesi ekslikkus on tõestatud — mingeid haudu kõrbes ei ole. Mis kahte ülejäänusse puutub, siis on neid raske kontrollida ja konkretiseerida. Jooni on nii palju, et alati võib leida tähe, mis pööripäeval või võrdpäevsuse aegu horisondi kohale tõuseb just seal, kuhu suundub joon. Kuid kuna sajandite jooksul tähtede asend muutub, joonistuste loomise aega teatakse aga vaid umbkaudselt, siis on sellised arvamused seda enam meelevaldsed.

Muide, 1980. aastal leidis kinnitust vana oletus, et figuure ei joonistatud maapinnale mitte ainult lõunarannikul. 430 kilomeetrit Limast loodes leiti samasugusest rannalähedasest kõrbest hiiglasuured loomade, lindude ja inimlaadsete olevuste kujutised. Neid alles õpitakse tundma.

Täiesti isepärane, teistest erinev joonistus avastati Paracase poolsaarel, poolel teel Lima ja Nazca vahel. Seal on liivakivisse uuristatud märk, mida kohalikud elanikud «kolmikristiks» nimetavad. See on kujutatud kaljuseinale ja on merelt hästi näha, isegi 10 kilomeetrit rannast eemal. Kõneldakse, et ristid on joonistanud pärast hispaanlaste tulekut vaga nunn. See ei ole muidugi õige. Taolisi sümboleid muinasperuu kunstis esineb ja kõige ilmsemalt tähistavad nad mingit taime. Huvitaval kombel ei leia me selle lähemaid vasteid mitte Paracase poolsaare Paracase ja Nazca kultuurides, vaid hoopis Tiahuanaco ja Pucara tsivilisatsioonide mägilastest loojate kunstis.

Kuid jätame poolsaarele kõige lähema oru, Pisco elanikele õiguse teisiti arvata. Alles hiljaaegu sõitsid nad igal aastal eesotsas vaimulikuga kolmikristi juurde, viisid seal läbi püha talituse ja uuendasid joonistust, süvendeid liivast puhastades. Räägiti, et vastasel korral kannab tuul nii palju liiva kokku, et joonistused kaovad üldse. Kui see aga nõnda on, siis kohendati joonistust varemgi — hispaanlaste vallutusaastail, inkade ajal ja veelgi ennem, inkade-eelsel ajastul. Sajandid möödusid, rahvad vahetusid, aga paika peeti ikka pühaks. Kas ei ole see imetlusväärne?

Ent naskadel on veel üks mõistatus. See pole nii sensatsiooniline kui joonistused maa peal, kuid viib arheolooge ummikusse palju rohkem kui küsimus, kuidas saadi kujutada neljasajameetrist lindu või silmapiirist silmapiirini sirgjoont tõmmata.

Nagu mäletate, on Nazca ja talle eelnenud Paracase kultuuride vaheliseks ühenduslüliks Nekropolise matusepaiga leiumaterjal. See on hämmastav näide selle kohta, kuidas sajandeid savinõuornamendina arenenud kunstistiil seejärel kangastele siirdub. Samal ajal keraamikamaal lihtsustub, jäävad tavalised voolitud kujundid. Seejärel lähevad kujundid vähem kui sajandi möödudes uuesti kangastelt anumaile tagasi ja eksisteerivad edaspidi paralleelselt nii ühel kui ka teisel materjalil.

Võime ette kujutada, millises kimbatuses viibiksid eriteadlased, kui kangaid säilinud ei oleks. Paracase ja Nazca kujutiste vahele oleks tekkinud kuristik ja arheoloogid oleksid selle ületamiseks asjatult teravmeelseid hüpoteese välja mõtelnud. Kuid kõik pole praegugi veel selge.

Mitmevärvilised kõverjoonelised kujutised varajase Nazca kultuuri savinõudel on sõna otseses mõttes just nagu savi jaoks loodud. Proovige aga sama mustrit edasi anda kangal — selleks on vaja tikkijatel lausa põrgulikku tööd! Aga ometi ei jätnud Paracase kangrud ka enne Nekropolise kalmistu kaudu tuntuks saanud tikandeid riiet ilma mustrita. Kuid need kaunistused olid välja töötatud materjali arvesse võttes — sirgjooned ja teravnurgad.

Mis sundis meistreid tehnikat muutma ja kõverjoonelisi figuure kujutama? Oleks mõistetav, kui nende eesmärgiks oleks olnud vaasimaali kopeerimine. Ent lugu oli sootuks vastupidine: sel ajal ei jäljendanud mitte kangrud keraamikuid, vaid keraamikud kangruid. Lisaks sellele on mõningaid kujutisi tarvis lausa luubiga vaadata, nii tillukesed on need. Ometi on aga igale kangalaiusele mahutatud mitusada miniatuurkompositsiooni. Miks oli tarvis meistritel nõnda oma tööd keeruliseks teha?

Seni saame vaid üht öelda: mingid kultuuriahela lülid on meil kahe silma vahele jäänud. Osa muistiseid on seni veel läbi kaevamata, osa aga võib-olla ammu hävinud.

Kiri või mäng?

Siirdume nüüd lõpuks Peruu lõunarannikult üle põhjarannikule. Maastik jääb endiseks: sinine meri, idas uduvines mäed, kõrbe tulitavad liivaluited ja kaljud, nende vahel aga orgude rohelus. Aga muistseid mälestisi on siin veel rohkem ja need näevad välja veelgi aukartustäratavamad: vägevad püramiidid, merest mägedeni tasandikku läbi lõikavad müürid, purustatud linnad.

Ühes neist me juba olime — see on Chan Chan, inkade vallutatud Chimú riigi pealinn. Siinsamas Moche orus kõrguvad aga veelgi iidsemad varemed, mis pole enam 500—1000, vaid 2000 aastat vanad. Meie ajaarvamise I aastatuhande algul ja keskpaigas õilmitses siin Ameerika ühe väljapaistvaima tsivilisatsiooni, Mochica keskus.

Selle kultuuri avastas eelmise sajandi lõpul saksa arheoloog M. Uhle. 1930-ndatel aastatel jätkas siin väljakaevamisi peruulane Rafael Larco Hoyle. Tema uuringutelugu on tähelepanu vääriv.

Rafael oli Chiclini *hacienda*, Mochica naaberorus Chicamas asuva suure mõisa pärija. Tema isa Larco Herrera ergutas poja ajaloo- ja muinsusehuvi. Varsti oli mõisa tekkinud kodumuuseum. Mõni aasta hiljem oli Larco Hoylest saanud maailma suurima Vana-Peruu keraamikakogu omanik. Ainuüksi mochica esemeid oli selles 30 000 piires. Kohalikud talupojad rõõmustasid soodsa teenimisvõimaluse üle ja kaevasid innukalt teadmishimulise mõisniku jaoks haudu lahti. Kuna motšikate matused olid tohutuisse kalmistuisse koondatud, siis ei olnud raske otsida. Avastanud ühe haua, võis julgelt kogu ümbruskonnast kaevata.

Loomulik on, et selliste mastaapide juures arheoloogiliste välitööde metoodika esmaseid reegleid rikuti. Keegi ei märkinud üles, just millisest hauast olid saadud ühed või teised anumad, millistel asjaoludel välja võetud. Õnneks ei olnud Larco Hoyle siiski vaid vanade pottide rahalist väärtust hästi mõistev ahne koguja. Ta oli töökas ja andekas inimene ja avaldas kümne aasta jooksul — aastail 1938—1948 — ühe artikli ja raamatu teise järel. Neis esitas ta järeldused, millele oli väljakaevamiste käigus tulnud.

Paljud tema leitud mochica esemed, eriti savinõud, olid kaetud maalitud, reljeefsete ja skulptuursete kujutistega.

On loomulik, et teadlane ei saanud nende sisule tähelepanu pööramata jätta. Inimeste ja loomade lihtsalt ja väljendusrikkalt edasi antud kujutised, taimede, loomade, mitmesuguste esemete pildid nõudsid, tundus, vaid väikest kujutlusvõimet, et erinevaid stseene sidusaks jutustuseks liita.

Vaatame näiteks võitlevate sõjameeste rühma. Üks neist lööb malakaga kogu jõust vaenlasele pähe, nii et verepritsmed igale poole laiali lendavad. Teisel anumal näeme võitjate kojutulekut. Nad kannavad ausaaki — võidetute relvi ja rõivaid, võidetuid endid veavad aga nööri otsas järel. Vange ootab kurb saatus. Algul viiakse nad valitseja ette, kes istub troonil astmikpüramiidi tipul kõrguvas väheldases majas. Siis algab ohverdamine. Mõnel veab — nad lihtsalt visatakse kaljult alla. Ülejäänuile langeb osaks piinarikkam ots. Üldreeglina ei olnud motšikate tavad nende kaasaegsete naskade omadest leebemad.

Pärast ohverdamist peavad võitjad pidu. Eesotsas preestritega tantsitakse ja juuakse maisiõlut. Käest kinni sõjameeste ahel suundub templisse, kus peab ilmselt mingi tseremoonia aset leidma. Valitsejale ulatatakse karikas — kas pole see mitte verega täidetud?

Kõigil tseremooniast osavõtjail on ümber uhked kuld- ja vaskehted, rikkaliku ornamendiga rõivastus. Rõivad kudusid naised templi juures asuvas töökojas, vaskehted aga valasid metallurgid, kes kaua läbi eriliste torude sulatusahju puhusid. Sepalõõtsa indiaanlased ju ei tundnud.

Kõik need stseenid on piltidena ka savinõudel. Kõige rohkem ruumi on pühendatud aga jumalatele — inimhirvedele, -rebastele, -lindudele ja paljudele teistele samasugustele segaolevustele. Nende käskijaks on jumalinimene, kelle suus on jaaguarikihvad. Peruu jumalateperes ei oleta võõras, ennemini Chavíni kultuuri sauakandja otsene järeltulija ja tiahuanaco ning nazca panteoni pea kauge sugulane. Nagu inimesedki, nii ka üleloomulikud olendid kord võitlevad, kord jälle osalevad mingitel tseremooniatel.

Larco Hoylele tundus, et tema ees on piltkiri. Kuid kas ainult piltkiri? Teda paelus üks motiiv: kujutiste juures esinevad pidevalt oad, täpsemalt türgi oad, mille peal on märgid. 90 taustvariandil esineb 26 väikese graafilise elemendi kuni 300 kombinatsiooni Matusepaikadest leidis peruu teadlane ka ise pealekraabitud joontega ube.

Mõnel maalingul on kujutatud looma või linnu peaga ning inimese keha, käte ja jalgadega olevusi ubadelt otsekui mingeid märke uurimas. Nad istuvad paariviisi, näod vastamisi, oad on nende vahele liivale visatud. Asjaosalistel on käes kokkuseotud kepikestest riistad. Teistel juhtudel kannavad jooksvad inimesed või jumalad käes kotikesi. Käekeste ja jalakestega oad ühendavad jooksjate ridu, maalinguil vaba pinda täites. Larco Hoyle järeldas, et ka kotikestes on märkidega oad.

Lõplikul kujul on tema hüpotees järgmine. Inkade ajal toimetasid teateid edasi erilised kullerid, kes olid teede ääres ootel. Kui näiteks kauge piirkonna asevalitsejal oli tarvis pealinna kiirteadet saata, siis märgiti see sõlmekeste abil mitmevärviliste nööride kimpu üles. Sellist kimpu nimetati *kipu*'ks, mis usaldati kullerile, kes selle otsekui teatepulga järgmisele edasi andis.

Larco Hoyle asus tõestama, et motšikad talitasid samal viisil, ainult ei sõlminud nööre, vaid märkisid teate ubadele, mida hoiti kotikestes. Seejärel laoti oad maapinnale ja loeti. Mis kullerite ja lugejate pooljumalikku välimusse puutub, siis väljendab see enam kui sümbolistlikult inimeste omadusi: öökull tähendab tarkust, põder ja kotkas kiirust ja nõnda edasi.

Larco Hoyle arvamuse vastu astus otsekohe välja argentiina etnograaf Armando Vivante. Ta selgitas, et Boliivia Andide kaguosa Chaco piirkonna hõimudel on seniajani traditsioonilised hasartmängud alal hoidunud. Inimesed mängivad maapinnal, mängumärkidena väikseid sisselõigetega esemeid tarvitades. Andmeid taoliste mängude olemasolu kohta Vana-Peruus sisaldavad hispaania kroonikad.

Vaatamata pikaajalisele diskussioonile, ei suutnud kumbki autor teist veenda. Järgnevad õpetlaspõlvkonnad asusid põhiliselt Vivante leeri. Tõesti, kui ubadel olevad märgid on kiri, siis miks nad kuskil seotud teksti ei sisalda? Oad lebavad liival kaootiliselt, veel enam segamini peavad nad kotikestes olema. Kui kõik maalingud kõrvuti asetada, siis on ubade märgistusvariante palju, samal ajal esineb neid ühel maalingul vaevalt kümme. Ja küsimus on ka selles, kas kullerid alati just ube kandsid.

Niisiis, kiri või mäng? Kired lõid nii lõkkele, et veel hiljaaegu ei olnud keegi kolmanda võimaluse peale mõtelnud: jah, mäng, kuid rituaalne mäng.

Eri maade teadlased, kes 1970-ndatel aastatel muistsete

peruulaste kunsti tundma õppisid ja üksteisest sõltumatult töötasid, tulid ühisele järeldusele: indiaani kunstnikud suhtusid oma töösse selleks liiga tõsiselt, et asjadele, millel ei olnud tegu nõidumise, usu, mütoloogiaga, tähelepanu pöörata, et tavalist mängu kujutama hakata. Ja tõenäoliselt Mochica ajastul selliseid mänge ei olnudki.

Mütoloogilise teadvusega inimestele, nagu olid seda Ameerika indiaanlased, oli omane terviklik maailmapilt. Usulised tõekspidamised on teatavas mõttes utilitaarsed. Inimene tahab jumaluse käest saada kõige tavalisemaid asju — head saaki, jahiõnne, palju lapsi, ning sooritab kõige selle saavutamiseks kombetalitusi ja tseremooniaid. Seega on igapäevane praktiline tegevus püha. Kõige harilikumate toimingute (majapidamistööde, põlluharimise) juures meenutab inimene esivanemaid, kes neid töid esimesena on teinud, tunneb seadusi, mida nemad kehtestasid, ja keeldude rikkujat tabavaid karme nuhtlusi. Inimese iga toiming on maagiline akt, mis kõiges ja kõige üldisemates seostes maailmakorra kõiki tasemeid kajastab ja peegeldab.

Kui eurooplased tšakoindiaanlaste kultuuri ja sealhulgas ka nende mänge tundma õppisid, nagu seda Vivante tegi, oli see juba languseseisundis. Pealegi ei olnud mitte kõigil etnograafidel võimalust piisavalt sügavalt indiaanlaste ellu sukelduda. Nähtu kirjeldamise juures rahuldusid nad sageli vaid lühikeste, asjasse pühendamatutele määratud seletustega. Ja alles kuulus soome amerikanist Rafael Karsten, kes Chacomaal aastail 1911—1913 ringi reisis, selgitas välja, et rea hõimude juures levinud hasartmäng on tegelikult tseremoonia, mis peab metsikult kasvavate viljade saaki suurendama. Seepärast mängitakse seda ainult märtsikuus, kui inimesi nälg ähvardab.

Karsten on ka Andide indiaanlaste mänge kirjeldanud. Üht neist mängitakse peietel, et teada saada, kuidas lahkunu ellujäänuisse suhtub. Kui mängus ei vea, on see suur õnnetus, edu korral võib aga loota, et surnu vaim oma sugulaste ja järglaste eest hoolitsema hakkab.

Väga võimalik, et ka mochica jumalad mingi mütoloogilise olendi peietel mängivad või kombetalitust täidavad, et põllud viljakaks saaksid.

Ent sellega probleem ei piirdu. Preestrid ja jumalad kasutasid usulistel mängudel erivärvilisi ube. Kes ütleb aga, et need oad ei võinud muudel asjaoludel ka kirjamärkideks olla?

1966. aastal surnud Larco Hoyle vana hüpoteesi kaitseks on nüüd tema kaasmaalanna Victoria de la Jara välja astunud. Mochica maalinguid kõrvale jättes pöördus ta Paracase poolsaarelt meile hästi tuntud Nekropolise kalmistult leitud oakujutise poole. Siin on kangastele mitmevärviliste niitidega tikitud pikad ubade read, millel on kuni 240 värvimustrivarianti. Sellised oad sarnanevad tõesti kodeeritud sõnumitega. Sel juhul ei ole välistatud, et ka motšikate hävinud hauarõivastel oli märgiridu kujutatud. Põhjaranniku niiskemas pinnases on kangastest säilinud vaid poolkõdunenud katkendeid. Ja ikkagi — ühele neist on tõesti tikitud 12 eri värvi oast koosnev rühm!

Mochica kirja kohta käivat teravat vaidlust on kerge seletada. Kui õnnestuks siin tõestada mingisuguse sõnumikodeerimise süsteemi olemasolu, siis omandaks Peruu ranniku muistne tsivilisatsioon endale koha teiste taoliste seas, millest ta seni välja jääb. Mehhikos, Hiinas, Lähis-Idas tehti kõikjal templi- ja valitsejamajapidamistes laekunud ja kulutatud toiduainete, töötajate arvu, kogutud andami hulga ja muu taolise kohta märkmeid. Sellise arvepidamiseta on suurmajapidamine lihtsalt ettekujutamatu. Inkad pääsesid kimbatusest *kipu*'de kasutamise teel. On täiesti võimalik, et Peruu ranniku muistsed asukad mitmevärvilisi ube kasutasid.

Kuid üks asi on arvulise informatsiooni edasiandmine, teine asi aga tõeline kiri. Näiteks *kipu*'t sai vaid sõlmede asetuskorda ja teate üldsisu tundev asjassepühendatu lahti mõtestada. Ajalookroonikat või müüdisüžeed ei ole *kipu* abil võimalik üles tähendada. *Kipu* on võrreldav ornamendiga, mida mõned Amazonase indiaanlased seniajani mitmesugustele esemetele peale kannavad. Kõik küla elanikud kujutavad umbkaudu ette selle eri elementide ringi, mis sümboliseerivad kas või mitut liiki vaime, kuid ükski «läbilugemine» ei lange teistega täiesti kokku.

Vaidlusele, mida oamärgid endast kujutavad, ei ole lõppu näha. Õigemini — ei ole olemas fakte, mis ühe või teise arvamuse kasuks otsustaksid. Kuid võib-olla tasuks Peruu leiumaterjal ajutiselt maha jätta ja teisi tsivilisatsioone vaadata? Kas ei kohta me seal midagi värvitud ubade sarnast, et suudaksime mõista nende tähtsust Andides? Tuleme seepärast Lähis-Itta.

Paljude aastakümnete jooksul on Iraagis, Iraanis, Süürias, Iisraelis, Türgis töötanud arheoloogid e. m. a. VIII—III aastatuhande kihtidest savist mängumärke leidnud. Nad on kera-, koonuse-, ketta- või mõne muu geomeetrilise kujundi kujulised ning täis sisselõikeid. Kaua aega ei pööratud nendele leidudele erilist tähelepanu. Ent hiljaaegu korraldas ja süstematiseeris prantsuse naisteadlane D. Shamandt-Besserat mõnedele oma eelkäijate järeldustele tuginedes mängumärkide kohta käivad andmed, tulles hämmastavatele tulemustele.

Selgus, et kindlakujulised mängumärgid vastavad esemete põhiliikidele, mille arvestusega peremehed ja kaupmehed tegelesid (kariloomad, metall jm.). Sajandist sajandisse arenesid majandussuhted, keerulisemaks muutus ja täiustus ka märkide süsteem. Mängumärke hakati hoidma pitseeritud saviümbrikes, kusjuures ümbriku esiküljele tehti märgijäljend. Siis taipas keegi, et märgid ise on liigsed, piisab jäljendeistki. Nii tekkis iidne kiri.

Lähis-Ida mängumärkide ja Peruu ubade sarnasust on kerge märgata. Mõlemal juhul on märkideks väikesed esemed, mis erinevad üksteisest vormi, värvi ja ühe graafilise elemendi kombinatsiooni poolest. Ubade kotikesed ja saviümbrikud aga lausa nõuavad, et neid võrreldaks.

Kuid kerkib küsimus: kuidas võis juhtuda, et nüüdiskiri lõpuks ikkagi Lähis-Idas tekkis, aga Andides, kus ajaloolised tingimused olid lähedased, seda ei toimunud? Võib-olla ei olnud tingimused siiski täiesti ühesugused? Kas see nõnda on, seda otsustame hiljem, ent nüüd räägime Põhja-Peruu mägedes tehtud sensatsioonilisest avastusest, mis on selle probleemiga seotud.

Recuay kohutav elukas

1969. aastal sõitis Peruusse noor Texase ülikooli arheoloog Terence Grieder, et uurida Tablachaci jõe orus Pashashi varemeid. See on Santa jõe suurim lisajõgi, mis suubub temasse seal, kus Santa pöördub järsult läände, et oma veed merre kanda. Mõnedel andmetel olid just Pashashist pärit loomulikus suuruses kivist inimpead, mille kuklas oli väljaulatuv osa müüri sisse kinnitamiseks. Niisuguseid päid nägime juba Tiahuanaco poolallmaatempli ja Chavín de Huántari seintes. Grieder lootis leida

ühendusniiti Chavíni ja sootuks hilisemate Põhja-Peruu kultuuride vahel.

Üks neist on Recuay. Recuay muistiseid esineb kogu Santa jõe vesikonnas. Selle kultuuri loojad olid motšikate naabrid ja kaasaegsed. Igale poole, kuhu said, nii nõudele kui ka templiseintele joonistasid rekuailased küüniskäppade, hambuliste lõugade, ümmarguste silmade ja peas asetseva pika harjaga looma. Ta ei sarnane ühegi olemasoleva elusolendiga. Seepärast nimetavadki arheoloogid teda «Recuay elukaks». Tablachaci orus on korduvalt tema kujutisi leitud.

Pashash on tohutu muistis. Siit ja sealt paistavad küngaste rohelusest välja iidsete müüride jäänused. Mõnedel kiviseintel on veel 10—12 meetrit kõrgust säilinud. Sellistes tingimustes oli Griederi väikesel, kokku vaid mõnest töölisest koosneval rühmal vähe edušansse. Suuremate ehitiste väljakaevamiseks ilmselt raha ei jätkunud. Põhiliselt lootis arheoloog avada väikesel territooriumil erinevate ajastute kihte, et neis peituvaid savinõukilde võrrelda. Seni ei olnud keegi selles piirkonnas teaduslikke väljakaevamisi läbi viinud.

Nagu seda sageli juhtub, saabus edu ootamatult. 1971. aastal, teisel välihooajal, puhastati Pashashi suurima hoone La Capilla idaterrassil maast välja kahe väikese kõrvuti asetseva toa seinad. Planeeringu täpsus ja ehituslik töötlus tõmbasid muude varemete seas endale kohe tähelepanu. 1973. aastal väljakaevamised jätkusid ja viisid suure avastuseni: kaevati välja Vana-Peruu teaduslikult uuritud matusepaikadest kõige rikkam.

Hoonest endast ja tema kohal ning lähedal asuvate müüride vahelt leiti kümneid savinõusid, millest igaüks oleks võinud ükskõik millise muuseumi ehteks olla. Koos nendega tuli punasest poolvääriskivist esemeid, figuraalsete peadega valatud ehtenõelu, mis kaetud kuldfooliumiga, samuti põletamata savist anumaid. Kõik need olid maasse peidetud hauatempli ehitamisel. Esemete valiku järgi otsustades oli maha maetud suursuguse üliku naine. Radioaktiivse süsiniku analüüs näitas, et see oli toimunud I aastatuhande keskpaiku m. a. j.

Kuid mitte rikkalikud panused polnud need, mis haua tuntuks tegid. Kõige hämmastavam oli see, et nõud olid tehtud potikedral. Ühtlased horisontaaljooned, mis tekivad veel põletamata toote kiirel pöörlemisel, näitasid seda küllalt täpselt. Mis kiviesemetesse puutub, siis olid avaused

ja õnarused tehtud nendesse algelise treipingi abil. Recuay looma kujutise kallal töötav meister oli talle seekord laitmatult ümmargused silmad treida osanud.

Pöörlemisprintsiibi kasutamisest kõneleb ka nõude ja raidkujude ornamentika — neil kordub alatasa ringspiraal, mida teistes Peruu kultuurides äärmiselt harva ette tuleb. Sealjuures kasutati ketra ja treipinki ainult keerukate, kahtlemata mütoloogiliste kujutistega esindusnõude ja kultuslike kiviesemete valmistamiseks. Pashashist leitud tavaliste anumate killud pärinevad käsitsi valmistatud nõudelt. Tehnilisi abivahendeid kasutati nähtavasti ainult 200—300 aastat, seejärel vajusid need unustusehõlma.

Seniajani ei anna Griederi avastus tehnikaajaloolastele hingerahu. Vanas Maailmas leiutati potikeder IV aastatuhande lõpul e. m. a. Mesopotaamias ja levis sealt kuni Hiinani. Pashashi leid on ainuke dokumentaalselt tõestatud juhtum selle tööriista leiutamise kohta hoopis teises maailma otsas.

Miks põhjustas avastus Lähis-Idas käsitöö massilise arengu, Peruus piirduti aga kultuslike vajadustega? Võibolla oli pöörlemisprintsiibil põhinevate tööriistade kasutamine olmeesemete valmistamiseks Pashashi preestrite meelest pühaduseteotus? Kui see nõnda oli, siis polegi üllatav, et pärast Recuay kultuuri mandumist Tablachaci oru uued asukad potiketra üle ei võtnud. Nad kas ei tundnud üldse preestrite saladust või seondasid kedra tarvitamise vaenuliku jumaluse kummardamisega.

On alust arvata, et selle avastuse saatuses peegeldub suur erinevus Peruu ja Lähis-Ida kultuuride vahel. Ees-Aasia elanikud osutusid oma esimeste tsivilisatsioonide aegu praktiliste vajaduste suhtes tähelepanelikumaks kui Andide indiaanlased. Kas seletus sellega piirdubki? Enne kui katsuda sellele küsimusele vastata, räägime veel ühest Põhja-Peruu kultuurist, mis kõigist teistest mõnes mõttes erineb.

Paljaksröövitud haudade kultuur

Kui keegi oleks 1960-ndate aastate algul oletanud, et Peruust võiks veel ühe täiesti tundmatu kultuuri leida, mis oleks esindatud kümnete tuhandete kõrge kunstiväärtusega keraamiliste ja metallesemetega, siis oleks suurem osa arheoloogе seda võimalust kategooriliselt eitanud. Ja ikkagi juhtus nõnda.

Alates 1961. aastast võis kõrbelises paigas Piura jõe paremal kaldal, umbes 50 kilomeetri kaugusel Peruu ja Ecuadori piirist, näha sageli järgmist pilti: ümberkaudsete külade tuhanded talupojad kaevasid labidatega maad. Mõni oli koguni buldooseri kohale toonud. Inimesed olid haaratud ohtlikust, kuid erakordselt kasulikust tegevusest — muistsete haudade röövimisest. Oht ei varitsenud mitte kohtuga ähvardamises, sest kuigi hauaröövijate kohta on seadused olemas, ei ole mõjusaid viise nende rakendamiseks. Oht peitus haudades endis. Mõned neist olid 12, vahel aga ka 15 meetrit sügavad. Varing võis sellises šahtis kaevuri enda alla matta. Kuid asi tasus end ära.

Peatselt täienesid Euroopa ja Ameerika muuseumikogud uute eksponaatidega, mida eriteadlastel oli raske dateerida. Mõnede savinõude sarnasuse tõttu Mochica ja Recuay kultuuride keraamikaga võis oletada, et esemed on pärit Põhja-Peruust. Samas meenutas nägude ja kujutiste skemaatiline käsitus Ecuadori indiaanlaste kunstiteoseid.

Kui uue, Vicuse kultuuri avastamise asjaolud teatavaks said ja läänesaksa ekspeditsioon kuulsa teadlase H. Disselhoffi juhtimisel Piura orgu sõitis, õnnestus arheoloogidel avastada ja läbi kaevata vaid kuus paljaks röövimata matust, mis ei kuulunud sealjuures aga huvitavamate kilda.

Piura jõgi on veerohke, kuid voolab sügavas kanjonis, nii et sellest on niisutuskanaleid väga raske välja juhtida. Seepärast oli see piirkond muistsetel aegadel maaharijate poolt vähe hõivatud. Inimesed elasid mägede lähistel, niisutades oma põlde väikeste jõgede veega. Siit Piura ülemjooksult avastatigi hiljem Vicuse kultuuri asulad. Need olid pindalalt väikesed ja suuri püramiide neis polnud. Vaid mõnest paigast on leitud madalaid kunstlikke platvorme, millel kunagi seisid ilmselt templid.

Erinevalt ülejäänud Peruu kultuuride loojatest ei kandnud vikuslased riideid. Igatahes võib seda järeldada, kui vaadata nende kujutisi. See tõestab, et siin Ecuadori piiri juures algas Ecuadori ja Colombia hõimude kultuuritraditsioonide levikuala. Paljud nende maade muistsetest elanikest käisid samuti katmatult ringi, samal ajal kui Kesk-Andides oli riietel väga suur tähtsus: lõike ja mustri järgi sai tihti kindlaks teha, missugune oli inimese sotsiaalne seisund või kust hõimust ta pärit oli.

On ka muid tundemärke, mis Piura oru asukaid põhja-, mitte lõunanaabritele lähendasid. Nii sarnanesid haudadest leitud majamudelid rohkem Colombia, mitte Peruu omadega. Ja lõpuks hauad ise: sellist tüüpi sügavad šahtid matusesüvenditega põhjas ei ole iseloomulikud Andide kultuurile, kuid seevastu laialt levinud Colombias.

Vicuse kultuur eksisteeris eriliste muutusteta ajavahemikul vähemalt esimestest sajanditest e. m. a. kuni I aastatuhande lõpuni m. a. j., kui Peruu ranniku äärmine põhjaosa lõunast leviva Chimú kultuuri ülemvõimu alla langes.

Ei tarvitse kahelda, et tervikuna oli vikuslaste kultuuritase Mochica või Recuay tsivilisatsioonide loojate omast madalam. Ent ühes suhtes ületab Vicuse kultuur peaaegu kõiki meie ajaarvamise I aastatuhande Peruu kultuure: Piura oru haudades on hämmastavalt palju mitmesuguseid metallesemeid.

Sellist rikkust ei esine Kolumbuse-eelses Ameerikas kusagil. Kui harilikult vedelevad paljaksröövitud haudade juures savinõude killud ja väljaloobitud kolbad, siis Vicuses on maa üle külvatud vasetükikestega. Siit on leitud mitmesuguseid ehteid, sauaotsi, ehtenõelu, haake ja palju muud. Kõige rohkem hämmastas arheoloogе vasest valatud silmaga kirveste leid. Varem arvati, et taolisi riistu (täpsemalt — relvi, sest need olid eelkõige sõjakirved) tarvitasid vaid Vana Maailma elanikud.

Kust said siis vaesed barbarid nii suurel hulgal metalli ja nii kõrge töötlemistehnika? Ilmselt on siin jällegi mängus sidemed muistse Colombiaga, kus asus üks Vana-Ameerika metallurgia koldeid. On täiesti võimalik, et kuskilt Peruu äärmise põhjaosa mägedest, Ecuadorist või Lõuna-Colombiast leitakse edaspidi teisigi senitundmatuid vasekaevandamis- ja -töötlemiskeskusi.

Kuid Piura oru leiud ei tekitanud sensatsiooni mitte ainult senitundmatu Vicuse kultuuri ja selle kõrgeltarenenud vasemetallurgia avastamisega. Juba esimestes kohalike muististe partiides, millega kollektsionäärid tutvusid,

oli koos uut stiili asjadega ka varajase mochica omasid. 1969. aastal, 8 aastat pärast Vicuse paljaksriisumise algust, avastati esimene hauaküngas Vicuse lähedal Loma Negra piirkonnas. Röövijad tassisid mõne kuuga matuse viimseni laiali. See oli kuulunud inimestele, kelle kultuur tuletas meelde varajast mochicat. Ja jälle metall — seejuures mitte ainult vase küllus. Loma Negra kuld- ja hõbeasjad on indiaani juveliirikunsti šedöövrid.

Kahjuks leiti Loma Negra matustest peale vask-, kuld- ja hõbeesemete vaid vähesel määral ilustamata savinõusid, mida on mujal välja tulnud kujundkeraamikaga raske võrrelda. Et kindlaks teha, millisesse Mochica kultuuri etappi selle matusepaiga leiud kuuluvad, tuleb savi- ja metallasjade juures otsida sarnaseid jooni, see võib aga kergesti eksijäreldustele juhtida.

Hauaröövlid ise põhjustasid veel ühe segaduse: osa neist kinnitas, et varase Mochica ja Vicuse esemed leiti ühtedest ja samadest matusepaikadest. See aga tähendab, et need asjad kuuluvad I aastatuhande algusse ja keskpaika m. a. j., olles järelikult valmistatud ajal, kui Mochica kultuur oli lõunapoolsemates orgudes juba oma õitsengule jõudnud.

Esemete hoolikas statistiline analüüs sundis arheolooge seda hüpoteesi kõrvale jätma. Nähtavasti kohalikud talupojad lihtsalt eksisid, kuna, tuleb arvata, leiupäevikut keegi neist ei pidanud. Teisisõnu asus Piura orus Mochica kultuuri arenemisjärgu, see on meie ajaarvamise eelsete esimeste sajandite väga tähtis keskus. Lõunapoolsetes orgudes, kuhu Mochica kultuuri keskus hiljem üle kandus, nii suuri varajase etapi muistiseid avastatud ei ole.

Iidse kultuurikeskuse leidmine Piuras väljaspool Peruu tsivilisatsioonide levikuala (I aastatuhandel e. m. a. ja I aastatuhandel m. a. j.) on sundinud vaatama uue pilguga nende tsivilisatsioonide ja Lõuna-Ameerika teiste piirkondade vahelistele kontaktidele. On selge, et kõrgestiarenenud metallurgia ei saanud Muinas-Peruus tekkida ilma Ecuadoris ja Colombias töötanud meistrite mõjuta.

Kuid praegu ei hakka me kontaktidel üksikasjalikumalt peatuma, sest see viib meid teemast liiga kaugele. Süüvime parem tagasi sajandite sügavusse, Peruu tsivilisatsiooni lätete juurde.

Kolmkümmend sajandit Peruu tsivilisatsiooni

Egiptuse-sõjakäigul pöördus keiser Napoleon sõdurite poole kõnega, mis sai hiljem kuulsaks. «Nelikümmend sajandit vaatavad neilt püramiididelt teie peale!» kuulutas ta. Tegelikult vaatasid sealt koguni 47 sajandit, ent sel täpsustusel ei ole tähtsust — oluline on, et neid oli väga palju.

Lõuna-Ameerika muistseid tsivilisatsioone oleme harjunud sootuks nooremaks pidama. Enne väljakaevamiste algust tundsid eurooplased vaid inkade kultuuri, hiljem lisandusid Tiahuanaco ja Chavín. Chavíni kultuuri eksisteerimisaeg viidi esmakordselt ajaarvamiste vahetuseni ja alles hiljem liiguti ajas veel aastatuhande võrra tagasi.

Chavíni peeti Peruu iidseimaks tsivilisatsiooniks, mis andis tõuke ülejäänute arenemiseks. Sellesse aega ulatuvad tagasi tõepoolest Andide indiaanikunsti iseloomulikud jooned. Kuid kust Chavíni kultuur ise ilmus? Kas see on ikka Lõuna-Ameerika vanim tsivilisatsioon?

Tsivilisatsioonidest rääkides me vastandame need mitme tunnuse alusel ürgkogukondlikele ühiskondadele. Tsivilisatsioonid on riigid, aga mitte hõimud; valitsejad, ülikkond ja teenrid, mitte võrdõiguslikud linnad, mitte külad; kuldnõud ja hinnalised kangad, mitte aga savipotid ja niinematid. Kui meie ees on kõik need tunnused, siis võime ühiskonda kõhklemata tsivilisatsiooniks nimetada.

Kuid jääb üle kaks probleemi, mida seni täiesti lahendatuks pidada ei saa. Kus on piir, mis lahutab vanimaid tsivilisatsioone primitiivühiskondadest? Kuidas esimesed tsivilisatsioonid esile kerkisid?

Esimesele küsimusele on raske vastata seetõttu, et etnograafid tunnevad palju ühiskondi, mille puhul on esindatud vaid tsivilisatsiooni mõned tunnused, mitte kogu kompleks. Sellisteks on näiteks XVI sajandi Colombia indiaaniühiskonnad. Eriti raskesse olukorda satume siis, kui tegu on arheoloogiliste kultuuridega, mille loojate elu mõningaid tahke me üldse ei tunne. Seetõttu jääb tsivilisatsioonide ja neile eelnenud kultuuride vaheline piir sageli mõnevõrra tinglikuks. Küllaltki määravaks tsivilisatsiooni tundemärgiks peavad arheoloogid vahel suurte

asulate ja monumentaalehitiste ilmumist. Need iseärasused annavad tunnistust küllaltki keerukast ühiskonnastruktuurist, kuigi nad muidugi otse ei räägi, kas oli asulate elanikel ja templiehitajatel riik olemas või ei olnud.

Puhtarheoloogiliste andmete alusel me peamegi Chavíni kultuuri tsivilisatsiooniks. Mis esimeste tsivilisatsioonide ja riikide päritolu probleemi puutub, siis on teadlased siin erakordselt keerulises olukorras. Asi on selles, et riigid, mille tekkimist peegeldavad ajaloodokumendid, olid alati teiste, palju iidsemate ja arenenumate riikide mõju all. Nõnda oli lugu Kreekaga, Roomaga, Euroopa varakeskaegsete riikidega, mingil määral aga isegi India, Hiina ja Kreeta esimeste tsivilisatsioonidega. Ja ainult Lähis-Idas ja Ameerikas sündisid tsivilisatsioonid iseseisvalt. Keegi pole kirjeldanud, kuidas see toimus, kuna kirja kui niisugust veel olemas ei olnud. Meie osaks jääb püstitada selle kohta hüpoteese, kontrollides neid arheoloogiliste kaevamiste käigus.

Ajaloolased on jõudnud järgmistele järeldustele. Selleks, et luua losse ja templeid, on tarvis ehitajaid. Ehitajaid tuleb toita, järelikult on vaja inimesi, kes hakkavad neid toidu ja muu tarvilikuga varustama, sest ehitajad ise oma olemasoluks vajalikku hankida ei saa. See tähendab, et toiduainete hankimiseks pidi töö muutuma kõrgtootlikuks.

Sellest üksi on vähe. Toiduaineid tuleb tagavaraks koguda ja neid vajalikku kohta koondada. Järelikult ei tohi need olla kergestiriknevad, edasitoimetamiseks on aga vaja maanteid, soodsaid veeteid ja veovahendeid. Templiehitajaid peab miski tööle sundima ja keegi peab neid juhatama. Tähendab, ühiskonnas pidi juba varem eralduma inimesi, kes võisid kaashõimlasi veenda sooritama toiminguid, mis nende isikliku heaolu tasapinnalt kõrgemale kerkisid. Sellised inimesed olid eelkõige kultusesfääriga seotud, sest ainus vaieldamatu argument püramiidide ehitamise kasuks oli neid töid jumalate tahte täitmisena kujutada. Mõnikord tundub, et selline kultusehitus oli vaid ühiskondliku töö tarbetu raiskamine. See pole õige. Sellist liiki tööd liitsid neis osalejaid, võimaldasid hõimusiseseid konflikte vältida, külvasid inimestesse veendumust, et nad kõrgemate jõudude kaitse all asuvad.

Varajasimate riiklike moodustiste etteotsa tõusnud sattusid vastakuti keeruka valitsemisprobleemiga. Toorele jõule ei tohtinud tugineda — see oleks üleüldise meelepaha esile kutsunud. Kaashõimlaste kuuletumine saavutati sugukonnasuhete süsteemi abil, tänu kingituste ja teenete vahetamisele. Oma töö eest said lihtkogukondlased õiguse juhi korraldatud pidulikest tseremooniatest osa võtta. Preestrite ja pealikute reaalne võim laienes harva kaugusele, mis oli pikem kui tee, mida inimene päeva jooksul edasi-tagasi läbida suutis, s. o. umbes 15 km keskusest. Kui selle territooriumi piires rahvastikutihedus piisavalt suureks osutus, algas püramiidide ja templite ehitamine; koos sellega kasvas nende inimeste prestiiž ja mõjukus, kelle juhtimisel tööd toimusid. Seal aga, kus inimesi ei jätkunud, lakkas riigi tekkeprotsess juba eos.

Niisiis oli varajasimate riikide tekkimiseks tarvis hulk soodsaid tingimusi. Peamine ja esmane neist oli aga võimalus toiduainete tagavara luua. Mil moel see saavutati, on põhimõtteliselt ükskõik. Põhja-Ameerika looderannikul on näiteks jõed nii kalarikkad, et endile varud loonud, suutsid indiaanlased oma juhte, käsitöölisi ja sõjamehi täiesti ülal pidada. Kuid see juhtum on pigem erandlik.

Teatavasti on püsikindlaks elatusvahendite allikaks ainult maaviljelus. Kuid maaharimine nagu karjakasvatuski ei ilmu korrapealt, nagu avastus, mida kõik ära kasutama tõttavad. Inimene omandas uusi tegevusalasid pika aja, sajandite jooksul, muutes aeglaselt oma harjumusi ja tavasid.

See on ka mõistetav. Uuemad uurimused on näidanud, et algelised maaharijad elasid tihti halvemini kui kütid. Neil tuli rohkem töötada, nad sõid halvemini, tõenäoliselt olid rohkem haiged. Uue majandamisviisi ainus eelis oli see, et sama suurel pindalal sai hoopis rohkem inimesi ära toita. Pikka aega jäi maaharimine ürginimesele kõrvaltegevuseks, ent rahvaarvu suurenemise ja loodusressursside kahanemise tõttu oli tal vaja sellele üha rohkem tähelepanu pöörata.

Kuid tsivilisatsiooni aluseks ei või saada mitte igasugune, vaid kõrgtootlik põllumajandus. Harilikult tekib see seal, kus inimesed hakkavad kasutama atra, veoloomade jõudu, metallist tööriistu. Just nõnda oli see Lähis-Idas. Esimesed loomade kodustamise ja taimede kultiveerimise katsed algasid seal X—XI aastatuhandel e. m. a., valitsevaks muutusid need majandamisviisid aga alates VII—VI aastatuhandest e. m. a. Ja alles kaua aega hiljem, juba oskuslike maaharijate ja karjakasvatajatena, vallates

metallitöötlemist, kasutades ratast ja potiketra, hakkasid inimesed jumalatele monumentaaltempleid püstitama ja suurtes linnades elama. IV aastatuhande lõpus e. m. a. tekkisid Lõuna-Mesopotaamias esimesed riigid.

On loogiline oodata, et samasugust teed läksid oma ajalooarengus ka Peruu indiaanlased. Võime eeldada, et muistsetel aegadel Andide mägipiirkondades sündinud maaviljelus ja karjakasvatus muutusid III aastatuhande lõpus e. m. a. majanduse aluseks. Seejärel ilmusid II ja I aastatuhande piiril e. m. a. esimesed monumentaalehitised (Chavíni kultuur) ja lõpuks meie ajaarvamise alguseks Tiahuanaco, Mochica ja teised kõrgeltarenenud tsivilisatsioonid, kellel vaieldamatult olid olemas riigid.

Lõuna-Ameerika vanimate põlluviljeluskultuuride avastamine 1960-ndate aastate lõpul ja 1970-ndate aastate algul kinnitas põhijoontes seda hüpoteesi, ehkki tõi sellesse mõningaid täpsustusi.

Aastail 1969—1970 võtsid maailma mitmete maade teadlased Richard MacNeishi juhtimisel (too oli oma nime varem kuulsaks teinud Mehhiko varajaste maaviljeluskultuuride uurimisel) ette analoogiliste muististe otsingud Peruu mägedes. Selleks otstarbeks valiti välja Ayacucho piirkond, sest siin on palju koopaid ja võrdlemisi kuiv kliima, mis sisendas lootust maapinnast taimejäänuste leidmiseks. Pikimachay koopas õnnestus avastada muinasjäänuseid (pärit vähemalt alates XIV aastatuhandest e. m. a. kuni hilisminevikuni).

Esimesed vihjed maaviljeluse olemasolust saadi *jaihua* (haiwa) perioodist (6600—5500 aastat e. m. a.). Selle ladestustest leiti jäänuseid piprast, pudelkõrvitsast, pudelpuu viljast ehk kalebassist, millest tehakse anumaid, ja *urucu*-põõsast, mis sisaldab indiaanlaste juures laialt tarvitatavat punast värvainet. On tähelepanuväärne, et Andides nende taimede metsikuid eellasi ei leidu ja kultiveerinud on neid kõige tõenäolisemalt idapoolsete madalike indiaanlased. Iseäranis mõistatuslik on pudelpuu päritolu. Selle metsikud esivanemad kasvasid Aafrikas ja levisid sealt hulk aastatuhandeid tagasi Ameerikasse.

Järgmisel, *piqui* (piki) perioodil (5500—4300 aastat e. m. a.) ilmuvad Ayacuchos esmakordselt kultuurtaimed, millel on tõeline toiteväärtus — kinoamalts, amarant ja võib-olla ka söögikõrvits. Lõpuks, *chihua* (tšiwa) perioodil (4300—3800 aastat e. m. a.) kasvatasid Pikimachay

koopa elanikud juba türgi uba, maisi ja puuvilla. Ilmselt oli kodustatud ka juba laama.

Kui pärast R. MacNeishi töid jäi veel kellelgi kahtlus kultuurtaimede Peruusse varajase ilmumise suhtes, siis hajusid need pärast teise, Santa jõe orus asuva Guitarrero koopa väljakaevamisi. Selle elanikud kasvatasid türgi uba juba 8000 aastat tagasi.

Paljusid on imestama pannud maisi leidmine Pikimachay koopa varajastest kihtidest. Seni oli arvatud, et see taim levis Mehhikost Lõuna-Ameerikasse alles II aastatuhandel e. m. a. Mitmed arheoloogid kinnitasid peatselt MacNeishi andmete täpsust. 1970-ndate aastate lõpu ja 1980-ndate aastate alguse uuringute käigus on selgunud, et III aastatuhandel ja II aastatuhande alguses e. m. a. levis mais juba nii Peruu rannikule, Tšiili mägialadele kui ka koguni Brasiiliasse (leiud Minas Geraise osariigi ühest koopast). Asjaolu, et vähemalt alates III aastatuhande keskpaigast e. m. a. olid selle kultuurtaimega tuttavad Ecuadori rannikuelanikud, õnnestus tänu uutele uurimismeetoditele kindlaks teha.

Juba IV—III aastatuhande künnisel e. m. a. oli Ecuadori rannikul võrdlemisi kõrge kultuuritase. Seetõttu arheoloogid oletasid, et siin tegelesid inimesed peale kalastamise ja jahipidamise ka maaharimisega. Tõestada seda ei suudetud, sest taimi polnud niiskes pinnases säilinud. Ja siis avastasid bioloogid, et taimerakkudes moodustuvad elu jooksul ränikehad, midagi mereorganismide mikroskoopiliste kilprüüde taolist. Nende suurus ja vorm erinevad sõltuvalt taimeliigist. Uurinud mikroskoobi all mulda Ecuadori muistsetes asulates, avastati selles maisi ränikehakesi. Üsna hiljuti suudeti selle meetodi abil tõestada, et Panamas kasvatati maisi juba V aastatuhandel e. m. a., seega kaks ja pool tuhat aastat enne seda, kui seal keraamika kasutusele võeti.

Niisiis sündis Lõuna-Ameerikas maaviljelus umbes VII aastatuhandel e. m. a., valitsevaks majandusharuks muutus aga III aastatuhande lõpus ja II aastatuhande algul e. m. a. Selline arengutempo vastab täpselt sellele, mida on täheldatud Lähis-Idas ja Mehhikos. Vaatame nüüd, mis juhtus edasi.

Arvati, et võrdlemisi kõrgesaagilise maaharimise (maisi, oa, kõrvitsa, arahhise, kinoa, kartuli viljelemise) levimist ja esimese tsivilisatsiooni — Chavíni — tekkimist lahutab Andides üle tuhande aasta. Värskemad kaevamistööd näi-

tavad, et see ajavahemik nende sündmuste vahel võis olla väiksem ja et Chavíni monumentaaltemplid ei olnud Lõuna-Ameerikas kõige varajasemad.

Esimene mõra löödi traditsioonilistesse vaadetesse 1960-ndatel aastatel Peruu ranniku uurimise käigus. III aastatuhande teisest poolest II aastatuhande keskpaigani e. m. a. oli seal eksisteerinud omapärane rannikukultuur. Selle loojad kasutasid põhiliselt ookeani toiduressursse, täiendades neid maad harides. Kõrgvee poolt niisutatavatele luhtadele istutasid nad uba ja puuvilla, kuid suuri põlde nad seemendada ei saanud, sest ei osanud ehitada niisutuskanaleid. Inimesed elasid muldonnides või savi- ja kivimajakestes külana. Nad tundsid kangakudumist, aga mitte pottsepatööd.

Nii oli igal pool peale 300 kilomeetri pikkust rannalõiku põhja pool Limat. Kui arheoloogid sealt esmakordselt monumentaalehitisi ja suuri asulaid leidsid, kus oli elanud sadu, kui mitte tuhandeid inimesi, siis ei tahtnud nad algul uskuda, et need muistised on seotud sellesama kalastajate-maaharijate kultuuriga. Ent nii see just oli.

Kõik osutus lihtsasti seletatavaks. Selles rannalõigus oli ookean merehoovuste tõttu iseäranis helde. Pealegi levis just siia II aastatuhande algul või isegi III aastatuhande lõpul e. m. a. mägedest mais kui kõige saagirikkam taim. Mis aga peamine: kõnealused ehitised ei ole suured, ainult mõne meetri kõrgused.

Kuid avastus järgnes avastusele. Kas mäletate Paracase kultuuri? Märkisime, et algul oli see Chavíni tsivilisatsiooni mõju all ja selle loojad tol ajal templeid ja linnu ei ehitanud. Limast põhja pool templeid oli. Mitukümmend aastat silmitsesid teadlased neid hiiglasuuri varisenud savikünkaid ja arvasid, et need on ehitatud I aastatuhandel e. m. a. mägedest alla laskunud tšaviinlaste poolt.

1937. aastal levis kuuldus, et Casma orus, mis asub Chimbote sadamast lõuna pool, kummardavad indiaanlased graniitplokist väljatahutud sõjamehe kuju. Sinna suundus tollane juhtiv peruu arheoloog Julio Tello. Serro Sechíni künkal õnnestus tal leida ja välja kaevata savimüür, millesse oli müüritud 90 taolist raidkujutistega plaati. Temaatika on traditsiooniline. Ühtedel on kujutatud võidukaid sõjamehi, teistel ohvriks toodavaid kinniseotud vange. Maharaiutud pead ja jäsemed, pooleksllöödud kehad, välja paistvad selgroolülid loovad jubeda ja vapustava pildi. Pole välistatud, et müür oli ehitatud suure sõjalise võidu mälestuseks. Seespool müüri puhastati välja templi jäänused.

Tello ei kahelnud, et Sechíni kultuuri tõid Casmasse tšaviinlased. Tõsi küll, stiililt kujutised erinevad Chavíni reljeefidest — joonistus on lihtsam, detailideta. Kuid ka sarnasus on jälgitav. Pärast Tello väliuuringuid muistis purustati. 1966. aastal kümme parimat steeli varastati ja ainult kaks neist õnnestus hiljem muististe ülesostja juurest kätte saada. 1970. aasta maavärina ajal kukkus palju plaate alla.

Kuid sama maavärin mängis Sechíni saatuses ka tänuväärset osa. Kuna lähedal asuv Casma linn oli täiesti purustatud, eraldas Peruu valitsus märkimisväärse summa kohalike elanike abistamiseks ja muuhulgas leiti raha ka muististe restaureerimiseks. Siia loodeti meelitada turiste.

Ent peruu arheoloog Lorenzo Samañego, kellele töö usaldati, ei piirdunud ainult restaureerimisega. Tema juhatusel puhastati maa seest välja kompleksi külg- ja osa tagaseina. Selgus, et templit neljast küljest ümbritsevasse müüri, mis moodustab ümardatud nurkadega ruudu külje pikkusega 52 meetrit, oli müüritud mitte 90, vaid umbes 500 monoliiti. Tagamüür oli juba ammustel aegadel liiva ja kivide alla jäänud, mistõttu see oli eesmisest paremini säilinud: mitte 4, vaid 10 meetri kõrgusena. Pole teada, kas müüri päästis mägilaviin või tegid seda inimesed.

Sechíni varemeist leidsid kaevajad Chavíni kultuuri keraamikat, kuid ainult kihtidest, mis olid moodustunud pärast plaatidega kaunistatud piirdemüüri ehitamist. See tähendab, et oletatava võidu saavutasid kohalikud elanikud enne tšaviinlaste tulekut ja nende kultuur oli täiesti iseseisev. Sechíni kesktempel on püstitatud kõige hiljem 1500 aastat e. m. a., kui selle rannariba elanikud veel keraamikat ei tundnud.

Õigluse huvides tuleb ütelda, et Sechíni varemete, iseäranis reljeefidega müüri dateerimist nii kaugesse minevikku ei kiitnud teadlased heaks vaidlusteta. Näiteks vaidlustab selle ameerika teadlane P. Roe. 1970-ndatel aastatel tegi ta peaaegu kõikide seni teadaolevate chavíni stiilis ja chavíni-lähedaste kujutiste analüüsi. Sellesse ülevaatesse lülitas ta ka Sechíni reljeefid. Selgus, et osa nende kujutiste detaile meenutavad neid, mis päris kindlasti Chavíni kultuuri kõige hilisemasse etappi, V—III sajandisse e. m. a. kuuluvad. P. Roe tõendab, et Chavíni

vanimaid muistiseid, mis XII sajandist e. m. a. pärinevad, on leitud seni ainult selle kultuuri mägikeskuses. I aastatuhande algul e. m. a. levib Chavíni kultuur Peruu keskrannikule ja lõunast põhja poole, seejärel aga ka teistesse piirkondadesse. Sellel ekspansiooniepohhil on kujutised kõikjal üsna ühtemoodi. Neil on maharaiutud inimpäid käes hoidvate inimeste ja loomade figuurid. Vanimate kujutiste jäädvustamisajal vangidel kas päid otsast ei raiutud või oli sel julmal kombel väiksem tähtsus. I aastatuhande keskel e. m. a. hakkas Chavíni keskuste vaheline side nõrgenema. Selle põhjused ei ole selged: võib-olla Chavíni riik, vanim Peruus, lagunes? Võimalik, et enne lagunes ühendus väiksemateks iseseisvateks keskusteks, millest üks oli ka Sechín.

Ent P. Roe stilistiline analüüs, mida ei toeta vahetud leidude kihistuseandmed, on väga peen ja mõneti vähe usaldusväärne töö. Teiselt poolt võis ka Samañego kaevamistel milleski eksida — seni pole avaldatud kaevamistööde üksikasjalist aruannet, vaid ainult autori järeldused.

Üheaegselt Sechíni uurimisega algasid väljakaevamised nüüdis-Lima põhjaservas Garagay templikeskuses.

Nagu paljud teisedki Kolumbuse-eelsed muistised, on ka Garagay viimastel aastakümnetel tugevasti kannatada saanud. Varem piirdusid hauariisujad kullaotsinguil üksnes transee kaevamisega risti läbi püramiidi. Nüüd tehakse ehitus- ja melioratsioonitööde käigus terved linnused maatasa. 1961. aastal oli Garagays tee-ehituskarjäär, kuna läheduses rajati magistraali. 1963. aastal monteeriti püramiidi tippu kõrgepingeliini mast, 1970-ndate aastate keskpaigas ehitati varemetesse tellisetehas, mille omanikele näis, et parimaid telliseid saab teha kultuurkihiainesest.

Alles 1974. aastal algasid Garagays suured arheoloogilised väljakaevamised. Õnneks olid teadlased juba varem maa seest välja puhastanud monumentaalmaalinguid ja reljeefe, mida nüüd turistid Limast vaatamas käisid. Kuna valitsus on turismi arengust huvitatud, sest see toob riigile suurt tulu, siis on loota, et muististe purustamine lõpuks lakkab.

Nagu paljud teisedki meie ajaarvamise eelse II aastatuhande ja I aastatuhande alguse Peruu templid, kaasa arvatud Chavín de Huántar, meenutab Garagay põhiplaneering hiiglasuurt tagurpidi U-d, mõõtmetega 600 korda 450 meetrit. On usutav, et ümbruses asus teisigi hooneid,

võib-olla elumajugi, ent pole teada, kui suure pindala nad hõlmasid. Hooned on ehitatud koonilistest põletamata tellistest.

Et peatempli suurelt siseväljakult keskse pühamuni jõuda, tuleb trepist üles minna. Osa väljakust on eraldatud kahe hoonega, mida seni pole veel välja kaevatud. Eraldatud osa on kolm korda suurem kui tipus asuv pühamu (viimase mõõtmed on 24 korda 24 meetrit), ent kolm korda väiksem kui kogu maa-ala tagurpidi U kujulises kompleksis. See mõõtudesuhe kätkeb ilmselt mingit sümboolikat.

Pühamu seinad on kaetud suurte värviliste reljeefidega. Siin on kihvaliste jumalate nägusid ja tundmatute olendite profiile, mis sarnanevad kord kaladega, kord käte ja jalgadega putukatega.

Oletatakse, et Garagay vanim tempel on ehitatud juba II aastatuhande algul e. m. a. ja eksisteeris üha laienedes hulk sajandeid, ka pärast Chavíni mõjude rannikule jõudmist. Kuid põhilised ehitustööd olid lõpetatud umbes XVI—XIII sajandil e. m. a. Peale Sechíni ja Garagay kõrgub rannikul teisigi meie ajaarvamise eelse II aastatuhande keskpaiga monumentaalehitisi.

Mis oli selle iidse rannikutsivilisatsiooni aluseks? Mille arvel said Garagay loojad püramiidide ehitamisel rohkem tööjõudu kulutada kui nende eelkäijad meie ajaarvamise eelse II aastatuhande alguses? Praegu võime selles osas teha vaid kaudseid järeldusi.

Ilmselt olid elatusallikad samad — mereandide püük ja maaviljelus. Kuid ookeanivarusid kasutati ka juba varem maksimaalselt. Jääb üle maaharimine. Külvipinda suurendades ja üha saagikamaid sorte juurutades kindlustasid rannikuelanikud II aastatuhande keskel e. m. a. oma kultuurile õitsengu.

Uute põldude niisutamiseks tuli rajada kanaleid. Miks ei ole neid leitud? Nende jäänused on hilisemate aegade maaparandajate poolt hävitatud, arvab ameerika teadlane M. Moseley.

II aastatuhande keskpaika e. m. a., seega Chavíni kultuuri ilmumisaega dateeritakse ka Peruu mägialade esimesed monumentaaltemplid.

Üht neist, Pacopampat, uurisid peruu arheoloogid hiljuti Põhja-Peruus Chotano jõe orus. See jõgi kuulub Marañoni jõgikonda. Lähedal paiknevad Vaiksesse ookeani suubuva Lambayeque jõe lätted. Pacopampale iseloomu-

likku meie ajaarvamise eelse II aastatuhande keskpaiga keraamikat on leitud koguni Lõuna-Ecuadori mägedest, ent ka Peruu põhjarannikult.

Pacopampa kivist ehitatud keskrajatis on üsna aukartustäratav: ta on 35 meetrit kõrge ja pindala on tal 200 korda 400 meetrit. Ümberringi asuvad muud ehitised. Nagu üldse meie ajaarvamise eelse II aastatuhande templites, on ka Pacopampa püramiidi ühel ülemisel terrassil sisemine õu-pühamu, kivisambad, kesktrepp. Kivist jaaguarikujud ei sarnane Chavínis väljaraiututega, kuigi on samuti kaunistatud ringikestega, mis peavad kujutama kiskjanaha tähne. Pacopampas on ka chavíni stiilis esemeid, kuid need ilmuvad alles II aastatuhande lõpul ja I aastatuhande algul e. m. a. Sel ajal langes kogu Chotano jõe org usutavasti tšaviinlaste võimu alla.

Kui juba II aastatuhande keskel e. m. a. ehitati Mägi-Peruus selliseid tohutuid püramiide, nagu seda on Pacopampa, siis millal kerkis siin templiarhitektuur esimest korda esile? Selgub, et juba III aastatuhande keskel e. m. a., see tähendab varem kui rannikul. Seda aga oligi oodata, sest maaviljelus hakkas kõigepealt levima mägedes ja jõudis alles seejärel rannikuorgudesse. See seaduspärasus on aga alles praegu silmanähtavaks saanud. Kümme aastat tagasi ei osanud veel keegi oletada, et Peruus võidi nii ammustel aegadel templeid püstitada.

1970-ndate aastate lõpus avastati ja kaevati osaliselt läbi La Galgada asula. See asub Tablachaci, Santa lisajõe orus, merest 80 kilomeetri kaugusel. Kaevamistöid juhatasid Terence Grieder, kelle nime kohtasime seoses Peruu potikedra avastamisega, ja tema peruu kolleeg Alberto Bueno.

La Galgada keskpaigas asuvad kaks küngast — suur põhjapoolne ja väike lõunapoolne. Pinnalt ligikaudu 25 korda 25 meetrit, on lõunaküngas täis üksteise peale ehitatud templeid. Nende olemasolu tehti kohe kindlaks, sest künka lääneserva olid tee-ehitajad hiljaaegu läbi lõiganud. Radioaktiivse süsiniku analüüs näitas, et esimene tempel oli ehitatud III aastatuhande keskel e. m. a., kuid on võimalik, et La Galgada teised künkad varjavad ka vanemaid hooneid.

Keraamikat La Galgada elanikud veel ei tundnud. Matustes avastatud puuvillkangad on kootud telgede abita. Telgedel kootud esemed nagu potikilludki ilmuvad alles hilisemates kihtides, umbes aastast 1800 e. m. a.

Pole kahtlust, et La Galgada asukate majandus tugines maaharimisele. Peale puuvilla ja pudelkõrvitsa on leitud maisi, kaunviljalisi ja teisi taimi. Samal ajal puuduvad peaaegu üldse loomade kondid.

Üheaegselt La Galgada kaevamistega toimusid väliuuringud Santa jõe ülemjooksul Callejon de Huaylases. Seal kaevati välja Huaricoto pühamu. Nagu La Galgadaski sisaldas kultuurkiht templimüüre, mis olid ehitatud üksteise peale, mitmesaja aasta jooksul. Vanimad neist kuuluvad III aastatuhande teise poolde e. m. a.

Juba 1960-ndate aastate alguses viis Tokio ülikooli ekspeditsioon läbi kaevamistöid Huallaga jõe ülemjooksul Kotoshi ja Shillacoto küngastel. Siin on Mägi-Peruu itta, Amasoonia metsadesse avanev värav. *Wairajirca* (wairahirka) perioodist (umbes 1800 e. m. a.) leidsid jaapani arheoloogid Peruu võimalik et kõige vanemat keraamikat. Mito kihtides (umbes 2000 e. m. a.) keraamikat ei olnud. Kuid juba tollal oli ehitatud hooneid, mida võib pidada templiteks. Nad on üheruumilised; Kotoshis on sellise pindala umbes 30 ruutmeetrit, Shillacotos aga, mis on eelmisest mõnevõrra hilisem, poolteist korda suurem. Paksudesse seintesse olid tehtud nišid. Ühes neist puhastati välja kaks seinale voolitud ristatud inimkätt. Need võisid kuuluda kunagi orvas seisnud kujule või ka ise austamisobjektiks olla.

Ristatud kätega inimese figuuri kohtab ka hilisemates Peruu kultuurides. Hiljaaegu avaldas kolumbia õpetlane G. Reichel-Dolmatoff töö, milles analüüsib kaldristi ja ristatud käte osa indiaani mütoloogias. Tema arvates on see mitmetähenduslik sümbol, millel on side universumi, ümbritseva maastiku, elamu ja inimesega.

Omal ajal tekitasid Kotoshi väljakaevamised sensatsiooni. Kuid pärast uurimistöid La Galgadas ja Huaricotos on selge: Huallaga ülemjooksu templid ei ole ainulaadne nähtus. III aastatuhande lõpus e. m. a. hakkavad kõikjal Peruu kesk- ja põhjaosa mägedes tekkima tsivilisatsioonid. Muidugi ei saa tolleaegseid ehitisi veel monumentaalseteks pidada. Möödub 7—8 sajandit, enne kui ilmuvad Pacopampa ja Garagay. Ja ikkagi on toimunud juba tähtsad muudatused: ilmuvad kivist ja savist ühiskondlikud hooned, jumalate kultus, nende kummardamine templis, tõenäoliselt ka mõjukad preestrid. Kogu Peruu edasine ajalugu on sel ajal rajatud põhialuste edasiarendamine.

Muide, La Galgada planeeringus on juba selgesti mär-

gata mõningaid arhitektuuripõhimõtteid, mida hiljem Sechíni, Garagay ja Chavíni ehitajad edasi arendasid.

Seni ei ole veel ükski arheoloog söandanud öelda, millal täpselt Andides esimesed riigid tekkisid. Ent ilmekaim arheoloogiline tunnismärk tsivilisatsioonist, monumentaalehitis, kerkib Peruus esile kahtlemata juba XV—XII saj. e. m. a. See näitab, et kuigi kultuurietappide järjepidevus on Andides samasugune nagu Lähis-Idas, osutus ajavahemik maaviljeluskultuuride ilmumise ja esimeste monumentaaltemplite ehitamise vahel Peruus lühemaks — mitte kaks ja pool, vaid üks kuni poolteist tuhat aastat.

Vaatame nüüd, kuidas Peruu tsivilisatsioonid edasi arenesid. Eelmistes peatükkides käis jutt põhiliselt Andide indiaanlaste kultuuri- ja poliitilisest ajaloost või nende kunstist ja religioonist. Nüüd kõneleme majandusest.

Talupojad või linlased?

Neil ammustel aegadel, kui tekkisid Lõuna-Ameerika esimesed tsivilisatsioonid, elasid Peruu indiaanlased veel kiviajas. Nende tööd ei kergendanud ükski tehniline abivahend, välja arvatud algelised kangaspuud. Kas edasistel sajanditel käsitöö arenes? Loomulikult. Pottsepatöö levimisel avastati ja võeti ajapikku kasutusele savinõude vormide abil voolimise originaalne viis. Nagu nägime, leiutasid Recuay kultuuri loojad isegi potikedra. Mis metallurgiasse puutub, siis tutvusid inimesed kõigepealt eheda kullaga, seejärel hakkasid vaske sepistama, hiljem vasesulamist massiivseid tooteid tegema ja lõpuks õppisid pronksi valama. Indiaani ehitajad püstitasid müüre algul koonusekujulistest saviplönnidest, siis aga läksid üle mugavamale standardtellisele.

Loomulikult avaldasid kõik need tehnikasaavutused Vana-Peruu kultuuri arengule mõju, ent millisel määral riivasid nad selle tsivilisatsiooni majanduslikku alust?

Palju asjaolusid tunnistab selle kasuks, et käsitöö oli eelkõige kultusega seotud. Just selles sfääris võeti tarvitusele uusimad leiutised. Igapäevases elus aga, praktilises tegevuses kasutas inimene algelisi töövõtteid ja -riistu.

II aastatuhande alguseni m. a. j. oli maaharija põhitööriistaks terava otsaga kepp. Alles X—XII sajandil m. a. j.

hakati põllumajanduses pronksriistu kasutama ja sedagi mitte igal pool. Vaskotsikutega maaharimiskepid olid, tõsi küll, tuntud ka meie ajaarvamise I aastatuhande keskpaiku Mochica kultuuris, ent on suur kahtlus, et neid kasutati ainult kombetalitustel, kui preesterkuningas ise oma pühale maatükile maisi istutas.

Kogu maailmas on tuntud Peruu suurepärased pottsepatooted. Matustest on leitud imepäraselt kaunistatud savinõusid. Kuid see'p see ongi, et matustest. Tohutu töö kulutati selleks, et teha asju, mida pärast leinatseremoonia lõppu enam kasutada polnud võimalik. Paraadnõusid tarvitati, tõsi küll, ka teistes rituaalides, neid hoiti templites. Kuid igapäevases elus oli peruulastel keraamika kasutusel harvemini, kui seda ette kujutada võiks. Taldrikud, tassid, kausid — kõik need tehti pudelkõrvitsa koorest. Selline anum ei ole savinõust millegi poolest halvem. Tähtis on aga see, et nende kallal ei töötanud kutselised käsitöölised. Igamees võis oma õuenurgas kõrvitsat kasvatada ja küpsetest viljadest nii palju pudeleid ja vaagnaid teha kui vaja.

Arheoloogid tunnevad ammu mochica joonistust, mis kujutab kudumistöökoda. Selles töötab 14 inimest, neist 8 kangrut. Oleks ahvatlev näha selles tõendit Vana-Peruu kõrgest arengutasemest. Naised ei koo ju üksi kodus istudes. Töökojas pidi nende töö palju tootlikum olema.

Kuid on tähtis teada, kellele niisugune töökoda kuulus ja kelle jaoks olid kangad mõeldud. Tundma õppides nii hispaanlaste teateid inkadeaegsest kudumistööndusest kui ka andmeid mochica joonistustelt, võime järeldada, et naised töötasid templi juures ja kudusid riiet kombetalitustest osavõtjatele. Mis aga lihtmotšikatesse puutub, siis ilmselt rahuldusid nad kodus ema või naise kootud niudevööga.

Millist iidset tootmisharu me ka ei vaatleks, selgub kõikjal, et iga pere rahuldas ise oma vajadused, kasutades selleks algelisi tehnilisi abivahendeid.

Kivilõikekunst, kullatöötlemine ja keraamikapõletus levisid Andides umbes samal ajal, kui ehitati varajasimad monumentaaltemplid. Vaskesemete valmistamine ja eesrindlikum pottsepatehnoloogia (vormid, keder) kuuluvad juba hilisemasse aega. Vastupidi sellele nähtusele ilmus Lähis-Idas professionaalne käsitöö enne monumentaalehitisi. Mõned arheoloogid eristavad seal isegi erilist «käsitööperioodi», mis oli üleminekuetapiks varajaselt maavil-

jeluselt tsivilisatsioonile. Kõige järgi otsustades Andides sellist perioodi ei olnud. Seal tekkis kutseline käsitöö koos tsivilisatsiooniga. Selle arenemise kutsusid esile põhiliselt usukultuslikud vajadused. Ja vaid aegamööda hakati uusi materjale ja töövõtteid ka praktilistel eesmärkidel, olmevajadusteks tarvitama.

Kui aga mitte tehnilise varustatuse täienemine (nagu tänapäeval öeldakse), mis siis muutis Peruu indiaanlase töö tootlikuks, kuidas õnnestus tal ära toita mitte ainult ennast, vaid ka hulga inimesi, kes põllumajandusega seotud ei olnud? Mitmesugused kõrge saagikusega taimed, kõrge maaviljeluskultuur — need on Peruu tsivilisatsiooni aluseks. Seetõttu tekkiski tsivilisatsioon pärast seda, kui need alused olid välja kujunenud — II aastatuhande keskel e. m. a.

Vaatamata algelistele maaharimisvahenditele olid indiaanlased suurepärased niisutussüsteemide ehitajad. Sellest räägivad rannikuala kümnete kilomeetrite pikkused kanalid, Titicaca peenarpõllud, sajad ruutkilomeetrid terrasspõldudele sobivaks kohendatud järske mäenõlvu. Meenutagem ka parimaks väetiseks peetavat guaanot, merelindude kuivanud sõnnikut. Täpselt ei teata, millal indiaanlased selle väärtuslikud omadused avastasid. On usutav, et rannikuäärsetel saartel toodeti guaanot juba meie ajaarvamise alguses. Möödunud sajandil leiti ühel saarel meetritepaksuse linnusõnnikukihi alt mochica templi jäänused ja muu hulgas ka kullast nõu.

XVI sajandil kummardasid indiaanlased jumal Huamancantakit — guaano peremeest. Kui saarele tuldi, toodi talle ande ja paastuti, aga pärast koju tagasijõudmist peeti lõbus pidu.

Kuid ka ilma guaanot kasutamata said maaharijad endale toiduainete ülejäägi luua. Peruus, eriti selle mägialadel kasutasid inimesed tavaliselt korraga mitme kõrgusvööndi ande. Põlde rajati nii orusügavustesse, mäenõlvadele kui ka kõrgmäestikku. Nii said nad samaaegselt koguda nii troopilise manioki kui ka jahedalembelise kartuli saake, ühe kultuuri ikaldus ei põhjustanud aga veel näljahäda. Usutavasti vahetasid mägede ja ranniku elanikud kauges minevikus toiduaineid või asutasid teistsuguse kliimaga paigus kolooniaid, millega peeti alalist sidet. Nii olid mochica rannikukultuuri loojad hästi tuttavad mägedes kasvava kartuli ja mõne sealse maisisordiga.

Hästi mõjus Peruu tsivilisatsiooni arengule ka koduloomade olemasolu, keda, kui kalkun välja arvata, Mehhikos ei tuntud. Loomapidamist Andides tuleb edaspidi põhjalikult uurida, kuid praegugi on selge, et mägedes ja samuti rannikul (eriti motšikatel) oli laamal nii veo- kui ka lihaloomana tohutu suur tähtsus.

Kesk-Andide tsivilisatsioonide eripärast rääkides ei tohi vaikides mööda minna Peruu linnade isesugusest seisundist.

Vana-Mesopotaamias olid mõisted «linn», «riik» ja «rahvas» lahutamatud. Linn oli poliitiline üksus. Müüriga piiratud alale või selle vahetusse lähedusse oli koondunud suur osa elanikkonnast. Need olid käsitöölised, kaupmehed, kultuseteenrid, koduorjad ja lõpuks lihtsalt inimesed, kel oli tükk põllumaad, aga kes elasid linnas. Lihtlinlased olid ühinenud mitmesugustesse seltsidesse, nad võtsid osa linna ühiskonnaelust ja linna kaitsest.

Teisiti oli lugu Peruus. Kuigi hispaanlaste saabudes oli Andides palju suuri asulaid, esinevad nende nimed vaid puhtgeograafilises mõttes. Poliitilisel areenil ei tegutsenud linnad, vaid sugukonnad, hõimud, oru rahvastik, templid. Linn ei olnud rahva keskendumispaik, nagu see eriti ilmekalt paistab Chimú riigi pealinna Chan Chani puhul.

Selles hiigellinnas võtavad monumentaalehitised ja ülikute majad enda alla ebaproportsionaalselt suure pinna, samal ajal kui kehvistu, põhiliselt arvatavasti käsitööliste elamud olid koondunud kahte väikesesse rajooni, mis teeb kokku vähem kui 1/20 kogupindalast. Nähtavasti teenindasid käsitöölised ainult preestreid ja ülikuid ning sõltusid täiesti nende armust. Chan Chani ei ehitanud selle alalised elanikud, vaid kogukondlastest talupojad, keda tööle sunniti.

Sama võib öelda ka tähtsa inkade keskuse Huanuco Pampa kohta. Hispaanlaste teateil «teenindasid» seda linna 30 000 ümberkaudset indiaanlast, alalisi elanikke oli seal arheoloogide andmeil vaevalt üle viie-kuue tuhande inimese.

Välja arvatud harvad erandid, ei olnud Peruu linnadel ringmüüri. Kaitset pakkusid kas kõrged püramiidid, kõrgmäestikukindlused või piki oru serva kõrbesse ehitatud kindlustused. Linnamüüride puudumine on üheks kinnituseks sellele, et linlased ei eraldunud eri rühmaks, ei vastandunud maaelanikele.

Kõik ajaloolased on ühel meelel selles, et linn pole liht-

salt inimeste ja hoonete kogum, vaid piirkonna keskus, selle administratiivne, usuline, kultuuriline, majanduslik keskpunkt. Siin on templid ja valitseja residents, siia tuuakse andam, siin töötavad käsitöölised. Kõik see oli nii ka Peruu linnades.

Kuid linnal on veel üks iseärasus. See unustatakse tihti. Linn on eriline elustiil ja elukorraldus, tema asukate eriline eneseteadvus. Mingisuguseid andmeid sellise linnakultuuri eksisteerimisest Peruus ei ole. Konkistaajastu dokumendid pööravad tähelepanu käsitööliste, harvemini kaupmeeste kogukondadele ja rühmadele, kuid kuskil ei tehta juttu linnaelanikest üldse. Linnaelaniku mõistet Muinas-Peruus ilmselt olemas ei olnud.

Kiri on üks iseloomulikke linnakultuuri jooni. Koos sellega sünnivad Lähis-Idas ja Meso-Ameerikas* filosoofia, matemaatika, kirjandus. Andides seda ei toimunud. Isegi peruulaste mütoloogia jäi kummaliselt lähedaseks Amasoonia hõimude ürguskumustele. Ja pole mitte juhus, kui keegi selle peale ei tulnud, et märke erivärvilistelt ubadelt savitahvlikestele üle kanda. Seda oleks saanud teha ainult tõeline linlane, keda aga ilmselt olemas ei olnud.

On muidugi võimalik, et edasised uuringud sellesse järeldusse korrektiive toovad. Näiteks ei tea me midagi Pachacamaci siseehitusest, mille planeering on Peruu kohta ebatavaline: ehitus on kompaktne, piirjooned täpsed, ringmüür ümber. Vaevalt suudavad aga mingid uued andmed teiste keskuste põhjal väljakujunenud pilti täielikult muuta.

Vaatamata sellele, et Andides olid erinevad käsitööharud, iseäranis kudumine, väga kõrgelt arenenud ning et mõningaid linnu võib nende mõõtmete ja tohutute ehitiste tõttu Lähis-Ida ja Meso-Ameerika muistsete keskustega võrrelda, jäi Vana-Peruu tsivilisatsioon tervikuna agraarseks. Seda peegeldab ka tema loojate ideoloogia.

On hästi teada, et maaharijast talupoeg suhtub loodusesse teistmoodi kui käsitöölisest linlane. Esimene tunnetab pidevalt oma sidet loodusega, sõltuvust keskkonnast. Muistne inimene ei teadnud muuseas midagi abstraktsetest loodusjõududest — tema jaoks olid olemas üksnes jumalad. Nii selgubki, et saaki andev jumalus seisis

* Meso-Ameerikaks nimetatakse Mehhiko, Guatemala ja Salvadori ning Hondurase ja Nicaragua mõnede muistsete tsivilisatsioonide piirkondi. — *Autor.*

Peruus inimesele paraku palju lähemal kui Vana-Mesopotaamias.

Väga vähe kasutas käsitööline oma käsi selleks, et luua Andide elanikele hüveolu. Kuldsed maisitõlvikud, vatised puuvillakuprad, pungil oakaunad — kõik see oli jumalate and. Nii tasus end maaharijale ära tema raske töö, käsitöölise kunsti ja kaupmehe kavalusega ei olnud siin üldse pistmist. Peale põllutöö nõudsid jumalad vaid ohvreid ja kombetalituste täpset täitmist.

Kas maksab pärast kõike seda imestada jumalate arvu ja muistsete peruulaste poolt maha maetud ja templite varakambritesse koondatud rikkuste suuruse üle? Sõltus ju jumalatest ja esivanematest kogu olemasolu.

Kui XVI sajandil Peruusse hispaanlaste salgad saabusid, põrkasid kokku kaks kultuuri, mis ei erinenud mitte ainult tehnikalt. Põrkasid kokku kaks maailmavaadet, kaks arusaama sellest, mille poole inimene siinses ja sealpoolses elus püüdlema peab, kuidas ja mille nimel tegutseda tuleb. Ja kas on vaja selgitada, kui hirmsasti vapustas indiaanlasi inimeste tulek, kes ei pidanud kohalikke pühimusi millekski, kelle väärtushinnangud olid hoopis teistsugused?

Paljudes Peruu rannikuorgudes surid indiaanlased välja juba XVI sajandi lõpuks. Sealjuures ei hävitanud neid sihilikult hispaanlased, polnud ka kes teab kui suuri epideemiaid. Mitmed etnograafid väidavad, et nende inimeste traagilise saatuse põhjustas psühholoogiline šokk. Isegi augustiinlasest misjonäri Antonio de Calancha sõnadest õhkub nukrust ja meeleheidet, kui ta nende aastate sündmusi kirjeldades jutustab purustatud indiaani templitest, jumalatest, keda tollal deemoniteks peeti. Siin on katkend tema poolt XVII sajandi algul Hispaanias välja antud raamatust:*

«Neis orgudes suhtlesid deemonid indiaanlastega otseselt nagu võrdne võrdsega, nad viibisid nähtavaina pidusöökidel ja tantsisid kaasa joomapidudel. Nad kõik olid austatud ja nad kõnelesid oma oraakli vahendusel. Nende pealoss ja residents oli suures Siani templis. See oli Kuu tempel ja noorkuu esimesel päeval toodi seal kõige suu-

* Kroonika esmaväljaanne: **Antonio de la Calancha.** Crónica moralicada del Orden de San Augustín en el Perú con sucesos ejemplares vistos en ésta monarquía. Barcelona, 1638. — *Tõlk.*

remaid ohvreid. Oma usust pimestatuna ohverdasid nad oma lapsi ja arvasid, et need muutuvad jumalateks, ning austasid nende riideid kui reliikviaid. Selle templi ruumides (aga seal oli palju tube) elasid deemonid nagu oma kodus. Paljud kristlased kuulsid hääli ja mõtlesid, et need on indiaanlased, kuid pärast, nähes et kedagi ei ole, taipasid pettust. Seetõttu paljud peaaegu surid hirmust. [Aga seejärel, kui siia saabus püha neitsi], kostus küngastelt ja kaugetest templitest tamburiini, indiaani muusikariista nukker ja murelik tume hääl. Tahtes teada saada, milles asi seisab, tegid nad kindlaks, et seda nukrat ja kaeblikku heli on kuulda noorkuu aegu. Nad küsitlesid indiaani vanamehi ja need vastasid, et seal nutavad deemonid, sest sel ööl neid kummardati ja neile toodi ohvreid, [aga pärast seda, kui püha neitsi nad minema kihutas, ei austata ega teenita neid enam].» (Nurksulgudes on Calancha teksti pikad lõigud lühidalt ümber jutustatud.)

Meie jutustus on lõpule jõudmas. Loetleme veel kord lühidalt Peruu Hispaania-eelse ajaloo peamisi sündmusi ja epohhe.

Kogu edasisele arenemisele pani aluse kultuurtaimede viljelemise ja loomade kodustamise algus VII—VI aastatuhandel e. m. a. III aastatuhandel e. m. a. ehitati Peruus esimesed kivist ja saviplonnidest templid, mis II aastatuhande keskpaigaks e. m. a. juba aukartustäratava kõrguse saavutasid. Peamised keskused tekkisid sel ajajärgul põhja- ja keskrannikul ning põhjapoolsetes mägedes. Need kuuluvad Chavíni, Sechíni ja mõnedele teistele kultuuridele, mis ei ole veel piisava täpsusega eristunud.

Mõnevõrra hiljem tekkis Boliivia kiltmaal Titicaca järve vesikonnas teine, täiesti omalaadne kultuurikeskus. Selle varajastest arenguetappidest on seni vähe teada. Kohalikud indiaanlased kasvatasid eelkõige kartulit, samal ajal kui teistes piirkondades oli põhitoiduseks mais ja türgi uba. Kiltmaa asukad pidasid ka arvukaid laama- ja alpakakarju. Andide tähtsuselt teine karjakasvatuskeskus asus Kesk-Peruu mägedes Juníni järve ümbruses.

Alates I aastatuhande keskpaigast e. m. a. muutusid kultuuriprotsessid Andides tunduvalt keerulisemaks. Meie ajaarvamise I aastatuhande keskpaigaks kerkis esile rida tsivilisatsioone, millest rannikul eristame Mochica, Lima

ja Nazca, mägedes aga Cajamarca, Recuay ja Tiahuanaco kultuure. Sellest ajast täheldatakse Peruu indiaanlaste kõrgsaavutusi kujutavas kunstis. Igal tsivilisatsioonil oli oma kunstistiil. Motšikad olid kuulsad keraamikamaali joonide laitmatu harmoonia (pruun siluett kreemikal põhjal), mitmevärviliste templiseinamaalide, vasest ja väärismetallist keerulise kujuga esemete valmistamise poolest. Iga muuseumi uhkuseks on peenelt väljatöötatud väljendusrikaste nägudega inimpeakujulised mochica «portreeanumad». Nazca kunstis, kus nagu motšikatelgi oli põhimaterjaliks keraamika, hämmastab värvide kirevus, keerukus, vahel ka liigne ülekuhjatus. Vastukaaluks rannikuelanikele said Tiahuanaco mägikultuuri loojad tuntuks eelkõige tänu kivist monumentaalkujudele, mida nad katsid madalate reljeefidega. Huari kultuurile on eriti iseloomulikud suured, kuni meetrikõrgused värviliste jumalakujutistega kaetud saviurnid. Värvipaletilt meenutavad need vaasimaalid nazca omi, kuid on veelgi suursugusemad ja pidulikumad. Vapustava mulje jätavad mõned huari kangad, mida on leitud rannikul paiknevatest haudadest.

Nimetatud tsivilisatsioonide ajal kindlustusid Andides ilmselt samad poliitilise ja majanduselu vormid, mis olid edaspidi iseloomulikud inkadele. Nende aluseid tuleb muuseas otsida juba Chavíni või varasemastki ajast. Iseloomulik on ka linnade omapärane seisund eelkõige administratiiv-, usu- ja käsitöökeskustena, mitte aga kaubandus- ja kaitsekeskustena, ja tugevad sugukondliku korra igandid valitsemissfääris, mis väljenduvad tõelise ainuvalitseja, kuninga puudumises.

Muistse inkade-eelse Peruu ühiskonna mõned taolised iseärasused annavad tunnistust tema suhtelisest mahajäämusest võrreldes näiteks Vana-Mesopotaamia või maajade linnriikide loojatega. Teised jooned peegeldavad selle arengutee omapära, mida mööda arenes Peruu tsivilisatsioon. Endastmõistetavalt on Peruu inkade-eelsete tsivilisatsioonide poliitilist organisatsiooni ja majandust seni halvasti tundma õpitud. Meie seisukohad on suuremal või vähemal määral ka vaid tõele lähedased oletused.

Meie ajaarvamise I aastatuhande lõpp on Kesk-Andides sotsiaalpoliitiliste vapustuste, rahvasterändamiste, ühtede tsivilisatsioonide hukkumise ja teiste sündimise ajajärk. Usutavasti mängisid nendes sündmustes otsustavat osa nüüdisketšuate ja -aimaraade sugulashõimud. Nad olid

laialt levinud Boliivia, Lõuna- ja Kesk-Peruu mägialadel, nende alade põliselanikke hävitades ja kõrvale tõrjudes. Boliivia algelanikkonna jäänusteks on ilmselt uru-tšipaiad, kes nüüdisajaks on peaaegu täiesti aimaraade poolt assimileeritud.

Põhja-Peruus on iidsed traditsioonid säilinud paremini kui muudes piirkondades. X—XV sajandi algul saavutas rannikul juhtpositsiooni Chimú riik. Kuid selle õitseaeg oli lühike. Pikkamisi toimus uue keskuse, Cuzco edasitung, kes jätab edaspidi varju kõik ülejäänud. XV sajandi keskel purustasid selle linna valitsejad oma võistlejad ja ühendasid peatselt kogu Andide keskosa ühtseks riigiks. Cuzco keeleks oli ketšua, mis hakkas aegamisi kõiki teisi keeli tagaplaanile suruma.

Loomulikult ei jõudnud me jutustada kõikidest Andide tsivilisatsioonidest, arheoloogide poolt Peruus tehtud kõikidest uusimatest avastustest, kõikidest nende avastustega seotud hüpoteesidest. Iga päev toob uusi andmeid, mille valguses tuleb kehtivaid vaateid üha uuesti ja uuesti ümber hinnata, uusi järeldusi teha. See on ka vältimatu, sest uurimistööd jätkuvad.

AINEREGISTER

Kirjapildist, hääldusest ja täiendavast kirjandusest

Arheoloogiliste kultuuride algnimekujude andmisel on lüginetud esmajoones kaardile: **Archaeology of South America**, National Geographic Magazine, Washington, March 1982. Ketšua (inkade) nimede kirjapildi juures (näiteks Inca Pachacutek, Con Ticsi Uiracocha) lähtusin J. J. von Tschudi reeglitest, mida olen tutvustanud lisas «Ketšua-eesti terminite lühisõnastik» raamatule: **V. Kuzmištšev.** Päikesepoegade riik. Tallinn, «Valgus», 1985.

Raamatus esinevate peruu algupäraga nimede ja terminite hääldamisel tuleb lähtuda hispaania ja ketšua keele hääldusjuhistest. Problemaatilised konsonandid ja silbid on järgmised: c=k (Ica), ch=tš (Chincha), hua- = vva (Tiahuanaco), hui- = vvi (huitoto), j=h (Cajamarca), ll=lj (Llacuas), ñ=nj (Marañon), qu=k (Quito), sh=š (Kotosh), z=s (Cuzco), y=j (Ayacucho), y=i (Recuay).

Kultuuride esindajad rahvanimedena on kirjutatud eestipäraselt: Chavín, aga tšaviinlased; Tiahuanaco, aga tiavvanakulased; Nazca, aga naskad; Mochica, aga motšikad, Recuay, aga rekuailased; Sechín, aga setšiinlased, Chimú, aga tšimuulased; Llacuas, aga ljakuased jne.

Abimaterjalidena olen tõlkimisel kasutanud järgmisi monograafiaid: **В. А. Башилов.** Древние цивилизации Перу и Боливии. М., «Наука», 1972. **Ю. Е. Березкин.** Мочика. Л., «Наука», 1983. **Edward P. Lanning.** Peru before the Incas. New Jersey, 1967. **J. Alden Mason.** The Ancient Civilizations of Peru. Penguin Books, 1973.

Täiendavat materjali asjast huvitatuile pakub tuntud tšehhi uurija **Miloslav Stingli** teos «Поклоняющиеся звездам. По следам исчезнувших перуанских государств» (М., «Прогресс», 1983). Kuna seal esineb ka mõningaid vananenud andmeid, on soovitatav eelkõige tutvuda järelsõnaga, mille on kirjutanud käesoleva raamatu autor.

Tõlkija

Sisukord

Юрий Евгеньевич Березкин. **Новые факты и гипотезы о древнем Перу.** Рассказ о доинкских культурах. На эстонском языке. Перевод с русского языка Т. Кулмар. Художник-оформитель В. Ершов. Таллин, «Валгус».
ИБ № 5461. Toimetajad S. Taimlo ja M. Johanson. Kunstiline toimetaja R. Eilsen. Tehniline toimetaja K. Kuulmann. Korrektor M. Viik. Laduda antud 11. 11. 85. Trükkida antud 05. 06. 86. Formaat 84×108/32. Trükipaber nr. 1. Kiri Literaturnaja. Kõrgtrükk. Tingtrükipoognaid 3,78+0,63 (kleebis). Tingvärvitõmmiseid 4,74. Arvestuspoognaid 4,71. Trükiarv 22 000. Tellimuse nr. 3467. Hind 25 kop. Kirjastus «Valgus», 200090 Tallinn, Pärnu mnt. 10. Trükikoda «Ühiselu», 200001 Tallinn, Pikk tn. 40/42.